

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

İMAM EŞA‘RÎ’DE İMÂN VE KÜFÜR

MEHMET LATİF ERASLAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. MEHMET EMİN GÜNEL

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mehmet Latif ERASLAN		
	Numarası	22810601937		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Kelâm		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İmam Eşâ'ri'de İmân ve Kûfür			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mehmet Latif ERASLAN

İmzası

ÖZET

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mehmet Latif ERASLAN		
	Numarası	22810601937		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Kelâm		
	Programı	Lisans	Tezli Yüksek	X
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mehmet Emin GÜNEL		
Tezin Adı	İmam Eş'arî'de İmân ve Küfür			

İmân ve küfür meselesi ilahiyat alanının en önemli meselesidir. Bu mesele insan var oldukça da önemini korumaya devam edecektir. Bu meseleye ilişkin yeni yaklaşımlar farklı bakış açıları hep olmuştur. İslam tarihi içerisinde de farklı mezheplerin farklı yorumları olmuştur. Bu mezheplerden bir tanesi de Eş'arî'lik mezhebidir.

Eş'arî, imânı tasdik olarak kabul etmektedir. Tasdik dışında imâna yapılan ilaveleri kabul etmemektedir. Çünkü ona göre Arapça dil kurallarına göre imân yalnızca tasdiktir. Eş'arî, nassın da bu konuda kendisini desteklediğini söylemektedir. Eş'arî, imân ve İslam'ı aynı görmez. İslam, imândan daha geniştir. Kişinin imân sahibi sayılabilmesi için ölüm anına kadar, imânını muhafaza etmelidir. Eş'arî, imânda artma ve azalmanın olmayacağı görüşündedir. Eş'arî, ehl-i kible olan bir kimseyi imân dairesinin dışına çıkarmamaktadır.

Eş'arî, küfrü imânın karşıtı olarak kabul etmektedir. Küfrün mahali kalptir. Kişinin küfür davranışları kalbindeki küfürden dolayı meydana gelmektedir. Allah kafirleri küfürleri ile başbaşa bırakmıştır. Mü'minlere ise bir lütf olarak, imânları için onlara yardımda bulunmuştur. Eş'arî, imân ve küfür meselelerinde nassa ve sahabe icmasına bağlı kalmaktadır. Bunun dışında kalan görüşleri red etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İmân, Küfür, Eş'arî, Kelâm

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Mehmet Latif ERASLAN		
	Student Number	22810601937		
	Department	Temel İslam Bilimleri/Kelâm		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Mehmet Emin GÜNEL		
Title of the Thesis/Dissertation	Belief and Disbelief in İmam Ash'ari			

The issue of faith (īmān) and disbelief (kufr) is one of the most fundamental topics in the field of Islamic theology. This issue will continue to retain its importance as long as humanity exists. There have always been new approaches and diverse perspectives on this matter. Throughout Islamic history, various sects have developed differing interpretations. One such school is the Ash'arite school.

Al-Ash'arī defines īmān as taṣdīq (assent or affirmation). He does not accept any additions to īmān beyond taṣdīq. According to him, in line with the rules of the Arabic language, īmān consists solely of taṣdīq. Al-Ash'arī also asserts that the scriptural texts (naṣṣ) support this view. He does not equate īmān with Islam; rather, Islam is broader than īmān. For a person to be considered a believer, they must preserve their īmān until the moment of death. Al-Ash'arī maintains that īmān neither increases nor decreases. Moreover, he does not expel any member of the ahl al-qibla from the fold of faith.

Al-Ash'arī considers kufr to be the direct opposite of īmān. He locates the seat of kufr in the heart. Acts of disbelief stem from the kufr present in a person's heart. Allah has left disbelievers to their kufr, whereas He has aided the believers in their īmān as a divine favor. In matters of īmān and kufr, al-Ash'arī adheres strictly to scriptural texts and the consensus (ijmā') of the Companions. He rejects views that fall outside of this framewor.

Key Words: Faith, Disbelief, Ash'ari, İslamic Theology

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	3
4. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynaklar	3
5. Eş'arî'nin Hayatı ve İlmi Şahsiyeti	6
5.1. Eş'arî'nin Kelâmi Dönemleri	7
5.1.1. Mu'tezililik Dönemi	7
5.1.2. Mu'tezile'den Ayrılış Dönemi	8
5.1.3. Mu'tezile Sonrası Dönemi	11
5.2. Eş'arî'nin Hocaları	12
5.3. Eş'arî'nin Öğrencileri	13
5.4. Eş'arî'nin Metodolojisi	14
5.5. Eş'arî'nin Bazı Kelâmi Görüşleri	17
5.5.1. Ulûhiyet	17
5.5.2. Allah'ın Sıfatları	18
5.5.3. Îmân	19
5.5.4. Rü'yetullah	19
5.5.5. İlahi Fiillerde Hikmet	20
5.5.6. Nübüvvet	21
5.5.7. Ahiret	21
5.5.8. Hüsün Kubuh	22
5.6. Eş'arî'nin Eserleri	23
BİRİNCİ BÖLÜM	28
ÎMÂN	28
1. Eş'arîde Îmânın Mahiyeti	28
2. Eş'arî'de Îmân ve İslam	35

3. Eş'arî'de İmân ve Mârifet.....	37
4. Eş'arî'de İmânda Artma Eksilme.....	38
5. Eş'arî'de İmânın Mahlûk Olup Olmaması.....	41
6. Eş'arî'de İmân ve Büyük Günahlar	46
7. Eş'arî'de İmânda İstisnâ ve Muvâfât	50
8. Eş'arî'de İmân Amel İlişkisi	55
9. Eş'arî'de İmânın Taklîdî Olması.....	59
10. Eş'arî'de İmânın Aklen Vucûbiyeti	64
11. Eş'arî'de İmânın Şartları ve İmân Edilmesi Gereken Bazı Konular..	67
İKİNCİ BÖLÜM.....	70
KÜFÜR	70
1. Eş'arî'nin Küfür Tanımı ve Küfrün Mahalli.....	76
2. Eş'arî'nin Hızlân-Hırmân Görüşü	79
3. Eş'arî'nin Küfür Olarak Değerlendirdiği Bazı Meseleler.....	82
3.1. Eş'arî'nin Rü'yetullah Görüşü.....	82
3.2. Eş'arî'nin Halku'l Kur'ân Görüşü	86
3.3. Eş'arî'nin Allah'ın Arşa İstivâ Etmesi Görüşü	89
3.4. Eş'arî'nin Allah'ın Sıfatları Görüşü.....	92
3.5. Eş'arî'nin Ecel-Rızık Görüşü.....	96
SONUÇ	99
KAYNAKÇA	102

KISALTMALAR

AİBÜ.	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
as.	: Aleyhi's-Selâm
b.	: bin
C.	: Cilt
cc.	: Celle Celâluhu
çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
Ö.	: Ölümü
ra.	: Radiyallahu anh
s.	: Sayı
sav.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı

ÖNSÖZ

Allah insanı yarattıktan sonra ona, akıl ve irade ile beraber takip edebileceği iki yol sunmuştur. Bunların bir tanesi îmân, diğeri ise küfür yoludur. İnsan ise kendisine sunulan hayat süresinde bunlardan dilediğini seçmektedir. Elbette bu seçimin kişi için önemli sonuçları olmaktadır.

Îmân ve küfür meselesi Kelâmî ekollerin en temel konularından biridir. Mezhepler, konunun anlaşılması adına çeşitli açıklamalar yapmışlardır. Açıklama çabaları zaman zaman onları karşı karşıya getirmiş, birbirleriyle mücadele etmelerine sebep olmuştur. Bu mücadele her zaman fikri düzeyde kalmamış, tarihteki mihne döneminin yaşanmasıyla kendini göstermiştir. Bazı ekoller de meseleye getirdikleri çözümler ve fikirleri ile Ehl-i sünnet dairesinin dışına çıkmış olmakla itham edilmişlerdir.

Eş'arî, kırk yaşına kadar Mu'tezile mezhebi içerisinde olması, sonrasında ise Ahmed b. Hanbel'e intisap edip kendine yeni bir yol çizmesi ile dikkatleri üzerine çeken bir kelâmcıdır. Eş'arî, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra oluşturduğu görüşlerinde, salt bir taklit yolu takip etmemiş, kendi sistemini oluşturmuştur.

Ehl-i sünnet'in içindeki iki önemli kolundan birinin temsilcisi olan Eş'arî'nin, îmân ve küfür meselesine yaklaşımı ve görüşleri önem arz etmektedir. Çünkü kendisinin önceden Mu'tezilî olması, onun karşı tarafın argümanlarına hâkim olmasını sağlamıştır. Ahmed b. Hanbel'e intisap etmesiyle Ehl-i hadîs'in saflarına geçmiştir. Eş'arî, burada kalmayarak iki karşıt grup arasında orta yolu bulma gayretinde olmuştur. Onun için Eş'arî'nin, konu hakkındaki görüşü önemsenmiş ve çalışma konusu olarak seçilmiştir.

Bu çalışmada Eş'arî'nin konu ile ilgili görüşleri kendi eserlerinden yararlanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kendi eserlerinde bulunamayan görüşleri, öğrencisi İbn Fûrek'in, hocasının görüşlerini aktardığı eserinden takip edilmiştir. Bu çalışma, konunun bütüncül olarak anlaşılması için giriş ve iki bölüm olarak hazırlanmıştır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amaç ve yöntemi, kapsam ve sınırlılıkları, kaynakları gibi başlıklara yer verilmiştir. Bu bölümde, Eş'arî'nin

hayatı, fikri dönemleri, eserleri, hocaları, öğrencileri, kısaca bazı görüşleri gibi kısımlara yer verildi.

Çalışmanın birinci bölümü, îmân kısmını oluşturmaktadır. Îmânın kavram analizi, Eş'arî'nin îmân tanımı, mahiyeti ve bağlı konular ele alındı. İkinci bölümde küfür kavramı, kavram analizi, Eş'arî'nin küfür kavramı ile ilgili görüşlerine yer verildi. Daha sonra konuya örneklik teşkil etmesi için Eş'arî'nin küfür olarak nitelendirdiği bazı konular değerlendirildi. Sonuç bölümü ile çalışma nihayete erdirildi.

Bu çalışmayı hazırlamamda yol göstericiliği ve geri dönütleriyle bana yardımcı olan danışman hocam Doç. Dr. Mehmet Emin GÜNEL'e, jüri üyeleri prof. Dr. Safa BARDAKÇI ve Prof. Dr. Veysi ÜNVERDİ hocalarıma, son okumaları ve değerlendirmeleriyle sürekli yardımını esirgemeyen, bana motivasyon sağlayan kıymetli eşime, vakitlerinden aldığım oğlum ve kızıma teşekkür ederim.

Tevfik ve başarı Allah'tandır.

Mehmet Latif ERASLAN

KONYA-2025

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Allah Teâlâ tüm mevcudatın yaratıcısıdır. Bu yarattıkları arasında insan, müstesna bir yere sahiptir. Çünkü insanın ayırt edici özelliklerinden bir tanesi de akıllı, irade sahibi olmasıdır. Akıllı ve irade sahibi olan insana yüklenmiş bazı sorumlulukları vardır. Bu görev ve sorumluluklar aynı zamanda insanın yaratılma amacıyla da ilişkilidir. Kur’ân-ı Kerîm bu durumu şöyle ifade etmektedir. “*Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.*”¹ İşte bu temel yaratılma gayesine uygun bir hayat yaşamak insanın temel gayesi olmalıdır.

İnsanın yaratılma gayesini ise ancak ilahi vahiy sayesinde öğrenebilir. Çünkü insanın zihni yeterliliği ve farklılığı mutlak gayeyi ortaya koyamayabilir. Bu durumda peygamberler ve vahiy insanları ortak noktada buluşabilmenin yolunu gösterirler. Bu durum ilk peygamberden son peygambere kadar aynı şekilde devam etmiştir. Peygamberlerin getirdiği haberin insan üzerinde etkisi ve bağlayıcılığı ise ancak îmân etmekle mümkün olabilir.

Bu çalışmanın konusu îmân ve küfür olarak belirlenmiştir. Peygamberler, Allah’tan aldıkları vahiy ile insanlar ile Allah arasında aracı olmuş, bilgi alışverişine aracılık etmişlerdir. Bu süreçte insanlar için hem dünyalarını ilgilendiren konularda hem de ahiretlerini ilgilendiren konularda pek çok bilgi getirmişlerdir. Getirdikleri bu bilgilerin önemli bir kısmı îmân konularıdır. Îmân etmek, îmân edilecek hususlar, îmân etmenin insana kazandırdıkları ve daha da uzatılabilecek pek çok konu başlığı îmân ile doğrudan bağlantılıdır. Îmân konusu yeterince anlaşılabilmesi için, aynı zamanda küfür konusu ile ele alınması gerekir.

Îmân ve küfür konusu, aslında tüm peygamberlerin ortak davası olmuştur. Son peygamber Hz. Muhammed (sav.) de îmândan ayrılmış şirke düşmüş müşrikleri ve Allah’a îmânı terk etmiş diğer kâfir grupları tekrar îmâna döndürmeye çalışmıştır.

¹ ez-Zâriyât 51,56. Hayreddin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020).

Bunun için de îmânın ne olduğunu anlatmaya çalışarak, îmânın aslını, bozulmamış halini toplumda kâim etmeye çalışmıştır. Peygamber yaşadığı süre içerisinde îmân ve küfür konusunda ortaya çıkan sorulara cevap vermiş, açıklama getirmiştir. Ama ne zaman ki peygamber vefat edip ortaya çıkan yeni soru ve sorunların çözülme ihtiyacı doğdu, o zaman bu konular tekrar tekrar değerlendirilmiş, açıklamalar getirilmeye çalışılmıştır. Bu durum insanın yaşadığı her dönemde tekrar gündeme gelmeye de devam edecektir. Hz. Peygamber'den sonra İslam tarihi içerisinde oluşan farklı yaklaşımlar ve çözümler, farklı mezheplerin ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur.

İslam dininin içindeki mezhepler, îmânın ne olduğunu, mahiyetini, kapsamını, kavramsal çerçevesini pek çok alt başlık altında ele almış, incelemiş ve görüşlerini belirlemişlerdir. Bu mezheplerin kurucuları ve sonraki mezhep takipçileri arasında da tarih içinde nüanslar görülmüştür. Bu çalışmada Eş'arîlik mezhebi içerisinde, mezhebin kurucusu olan Eş'arî'nin îmân ve küfür görüşlerine yer verilmeye çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Îmân ve küfür meselesi dinin en temel konularının başında gelir. Çünkü dinin muhatabı her ne kadar tüm insanlar olsa da dinin içeriğinin bağlayıcılığı mü'minler için geçerli bir durumdur. Îmân ve küfür sınırlarının belirlenmesi de mü'min ve kâfirleri belirleme açısından önemlidir. Bu mesele, bu yönüyle her zaman güncelliğini korumaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Ehl-i sünnet mezhepleri içerisinde önemli bir noktada yer alan, Eş'arîlik mezhebinin kurucusu olan İmam Eş'arî'nin, îmân ve küfür hakkındaki görüşlerinin, mezhep görüşünden ayrı bir şekilde sunulmasıdır. Eş'arîliğin genel görüşleri işlenirken îmân ve küfür görüşü de arada verilir. Bu durum, Eş'arî'nin bakış açısının tam olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Çünkü mezhep görüşü zamanla değişikliğe uğrayabilir veya başka mezheplerden etkilenebilir. Eş'arî'nin görüşlerinin özel olarak derlenmesi ve değerlendirilmesi, dönemin tartışmaları hakkında fikir verirken, aynı zamanda Eş'arîliğin tarihi süreç içerisindeki fikri dönüşümleri hakkında fikir vermesi açısından da önem arz etmektedir.

Eş'arîlik mezhebi, İslam tarihi içinde etkili ve uzun bir zaman dilimini kapsar. Bu yönüyle de sadece genel geçer bir mezhep görüşü olarak değil, daha özel tematik bir çalışma olarak alana katkısı olacağı amaçlanmaktadır. Alan taraması yapıldığında, (bu çalışmanın yapıldığı tarihe kadar) Mâtürîdîlik ile ilgili benzer çalışmalar varken Eş'arîlik mezhebi içinde bu özellikte bir çalışmanın eksikliği tespit edilmiştir. Bu çalışmanın alana katkı sağlaması ümit edilmektedir.

3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Îmân ve küfür kavramı, İslam tarihinde sürekli güncelliğini koruyan bir meseledir. Bundan dolayı bu konu, geniş bir şekilde ve farklı disiplinler tarafından işlenmiştir. Bu çalışmada ise konu, sadece Eş'arî'nin görüşleri açısından ele alınacaktır. Zaruri olmadıkça yalın olarak Eş'arî'nin görüşlerinden uzaklaşılma hedeflenmiştir. Konunun ana başvuru kaynakları, Eş'arî'nin günümüze ulaşan eserleri olmuştur. Eş'arî'nin tüm eserlerinin günümüze ulaşmaması, bu çalışmanın kapsamını da daraltmıştır. Eş'arî'nin îmân ve küfür konusu ile ilgili görüşlerini tam olarak ortaya koyabilmek için kendi eserleri yeterli olmamaktadır. Bunun için kendisinden sonra, görüşlerini onun ağzından aktaran öğrencisi İbn Fûrek'in yazmış olduğu *Mücerred-ü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* isimli eserden de önemli ölçüde yararlanılmıştır.

Bu çalışma, Eş'arî'nin îmân veya küfür konusu ile ilişkilendirdiği meseleleri, sadece îmân ve küfür yönüyle ele almıştır. Konuların kendisinde barındırdığı diğer problemlerine olabildiğince değinilmemiştir. Îmân ve küfür başlıkları belirlenirken, Eş'arî'nin *el-İbâne* isimli eseri temel referans olarak alınmıştır. Böylece konular işlenirken Eş'arî'nin görüşlerinden uzaklaşılmasına özen gösterilmiştir.

4. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynaklar

Bu çalışma giriş ve iki bölüm olarak hazırlanmıştır. Giriş bölümünde konuya ışık tutması amacıyla Eş'arî'nin kısaca hayatına yer verilmiştir. Yine bu bölümde Eş'arî'nin eserleri, hocaları ve öğrencilerine yer verilmiş, bazı kelâmî görüşlerine kısaca değinilmiştir.

Bu çalışmanın ana bölümleri, birinci ve ikinci bölümdür. Birinci bölümde îmân konusu ele alınmıştır. Bölümün başında îmân kavramının sözlük ve terim anlamları verilmiştir. Konun anlaşılması adına, îmân kavramının Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımına değinilmiş ve Kur'ân'dan bazı örnekler verilmiştir. İmân kavramının Kur'ân'daki kullanımı, Eş'arî'nin bu kavrama yüklediği anlama ışık tutması açısından gerekli görülmüştür. Çünkü Eş'arî'nin bu kavrama yaklaşımı daha çok Kur'ân'ın kullandığı şekliyle anlaşılması şeklindedir. Bunun için de Eş'arî'nin görüşlerini vermeden önce böyle bir pasaja yer verilmesi uygun görülmüştür. Birinci bölüm hazırlanırken, îmân kavramı merkeze alınmıştır. Eş'arî'nin îmân kavramına yüklediği anlamlar ve îmân ile doğrudan ilgili diğer meseleler ele alınmıştır. Çok gerekli olmadığı sürece mezhebin diğer görüşleri veya farklı görüşler belirtilmeden sadece Eş'arî'nin görüşleri verilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölüm ise küfür kavramına ayrılmıştır. İmân kavramı gibi küfür kavramı da ele alınırken önce kavramın sözlük ve terim anlamları verilmiştir. Daha sonra Kur'ân'ın bu kavrama nasıl yer verdiği kısaca değinilmiştir. Küfür kavramı, Eş'arî'nin eserlerinde îmân gibi işlenmediği için bu çalışmada da îmân bölümü gibi bir yöntem takip edilmemiştir. Eş'arî, eserlerinde bazı grupları, bazı görüşlerinden dolayı küfürle itham etmiş, görüşlerinin küfür olduğunu belirtmiştir. Küfür konusu ele alınırken, Eş'arî'nin küfür olarak belirttiği konular seçilmiş ve bunların tekfir ile ilişkisi incelenmiştir. Bu yüzden bu bölümde, birinci bölümden farklı olarak diğer fırkaların görüşlerine yer verilmiş ve Eş'arî'nin onlara cevapları üzerine küfür anlayışı belirlenmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde seçilen konular îmandan ziyade küfür görüşü açısından değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada Eş'arî'nin görüşleri belirlenirken başvurulan kaynaklar öncelikle Eş'arî'nin yazmış olduğu eserler olmuştur. Kendi eserlerinde bulunmayan kısımlar için öğrencisi İbn Fûrek'e müracaat edilmiştir. Çünkü İbn Fûrek, Eş'arî'nin görüşlerini toplayıp aktarması açısından önemli bir kaynaktır. Daha sonra diğer güncel ve tâlî kaynaklara başvurulmuştur.

Konunun asıl bölümleri için öncelikle Eş'arî'nin kendi eserlerine başvurulmuştur. *el-İbâne an usûli'd-diyâne (h.1397)*, *el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ*

ve'l-bida' (1955) *Risale ilâ Ehl-i's-Seğr bi Babi'l-Ebvâb (h.1413)*, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn (2019)* gibi eserler başvuru ilk eserler olmuştur. Bunlar dışında yine Eş'arî'ye ait olup Mehmet KESKİN tarafından Türkçe'ye çevrilmiş *Eş'arî'nin Bir İmân Risalesi*'nden istifade edilmiştir. *İstihsânu'l-Havz fî İlmi'l-Kelâm Risalesi ve İzahı (2016)* adlı risâle de Melikşah SEZEN tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Karşılaştırma yapmak için *el-İbâne*'nin, biri Mehmet KUBAT, diğeri Ramazan BİÇER tarafından yapılmış iki çevirisi kullanıldı. *el-Lüma'* için de Kılıç Aslan MAVİL ve Hikmet YAĞLI MAVİL tarafından yapılmış çeviriden istifade edilmiştir.

Özellikle Eş'arî'nin kitaplarında rastlamadığımız görüşleri, rastlayıp daha detaylı bakılmak istenen görüşleri için de öğrencisi İbn Fûrek tarafından yazılmış olan, *Mücerred-ü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî (1987)* eserine müracaat edilmiştir. Bu eser, çalışmada kullanılan önemli başvuru kaynaklardan biri olmuştur.

Başvuru bazı Türkçe kitaplar da şunlardır: Mehmet KESKİN tarafından doktora tezi olarak çalışılıp daha sonra *İmam Eş'arî ve Eş'arilik (2013)* ismiyle yayınlanmıştır. *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi (2018)* eseri Hikmet YAĞLI MAVİL tarafından yazılmıştır. Bu eser de doktora tezinden kitaplaştırılmıştır. Bu iki eser de yoğun olarak faydalanılan eserler olmuştur. Abdulkadir Muhammed el-HUSEYN tarafından yazılmış *İmam el- Eş'arî (2016)* ismiyle yazılan eserden, bu çalışmada yoğun olmasa da gerekli görüldüğü kadarıyla istifade edilmiştir. Alan ile ilgili ders kitabı niteliğindeki eserler de gerekli görülen yerlerde kullanılmıştır. Kavramların anlaşılması için başvuru kaynaklar arasında Kamil GÜNEŞ tarafından yazılan *İmân ve Yorum (2010)* eseri, İbrahim COŞKUN tarafından yazılmış olan *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi (2014)* eseri, M. Sait ŞİMŞEK tarafından yazılan *Kur'ân'ın Ana Konuları (2011)* gibi eserler yer almaktadır. Ayetlerin anlamları verilirken Diyanet İşleri Başkanlığının *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* eseri tercih edilmiştir. Bu eserlerle beraber konu ile ilgili yazılmış olan, kabul edilmiş tezler ve hakemli dergi makaleleri de yeri geldikçe istifade edilen kaynaklar olmuştur.

5. Eş'arî'nin Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

Ehl-i sünnet kelâmının önemli temsilcilerinden olan İmam Eş'arî'nin kökeni hakkında birkaç ihtilaf olmakla beraber genel kabul, Yemenli Eş'ar kabilesinden olduğudur. Soyu Sıffin Savaşı'nda hakemlik yapan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye dayanmaktadır. Künyesi Ebu'l Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr İshak b. Sâlim b. İsmail b. Abdillâh b. Mûsâ b. Bilal b. Ebi Bürde b. Ebi Mûsâ b. Abdillâh b. Kays b. Hadar el-Eş'arî şeklindedir.² Ehl-i sünnet kelâmının gelişip yaygınlaşmasına olan katkısından dolayı ona "Nasîrüddin" lakabı verilmiştir.³ Doğum tarihi konusunda da bazı ihtilaflar mevcuttur. Genelde 260/874 yılı kabul edilmekle⁴ beraber 266 ve 270 yılları da zikredilmektedir. Eş'arî, Basra'da dünyaya gelmiştir.⁵

İmam Eş'arî'nin babası İsmail b. Ebu Bişr, Şâfiî mezhebine bağlı ehl-i hadîs bir âlimdir. Oğlunun ilk hocası olan İsmail b. Ebu Bişr, aynı zamanda Zekeriyâ es-Sâcî'nin de arkadaşıdır. Eş'arî, küçük yaşta babası vefat edince, vasiyeti üzerine eğitimine babasının arkadaşı Zekeriyâ es-Sâcî'nin yanında devam etmiştir. Yeni hocasının yanında da Ehl-i sünnet akîdesinin temellerini öğrenmeye devam etmiştir.⁶ İmam Eş'arî'nin annesi, babasının vefatından sonra meşhur Mu'tezilî kelâmcı Ebu Ali el-Cübbâî (ö.303/915) ile evlenmiştir. Eş'arî, için de bu evlilik, gençlik yıllarında hararetle müdafaası için mücadele edeceği Mu'tezile mezhebi ile tanışması ve kaynaşması demektir. Bu Eş'arî'nin onlu yaşlarına tekabül etmektedir. Eş'arî, Basra'da oturduğu yıllarda zaman zaman Bağdat'a giderek Ebu İshak el-Mervezî'nin Mansur Camii'ndeki cuma derslerine de katılırdı.⁷

Eş'arî, kırk yaşına kadar Mu'tezilî bir hayat yaşadıkdan sonra, Mu'tezile fikirlerini reddedip Ehl-i sünnet çizgisinde kendi yolunu tutmuştur. Aynı zamanda

² Hikmet Yağlı Mavil, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (01 Haziran 2012), 70; Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arilik* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 97.

³ Fethi Demir, "Eş'arîliğin Teşekkülü ve İmam Eş'arî", *Batman Akademi Dergisi* 6/1 (Haziran 2022), 7.

⁴ Mehmet Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", *İslami İlimler Dergisi* 7/13 (ts.), 5.

⁵ Yağlı Mavil, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 71.

⁶ Yağlı Mavil, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 70-71.

⁷ Abdulhamid Fettah İrfan, "EŞ'ARÎ, Ebü'l-Hasan - TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 26 Aralık 2022), 11/444.

Eş'arîlik mezhebinin de kurucusu olmuştur. Aslında mezhep değiştirmek öyle çok kolay ve sık karşılaşılan bir durum değildir.⁸ Eş'arî'nin böyle bir irade ortaya koyması onun kendine olan güveni ve kararlılığını da gösterir.

Eş'ari'nin ne zaman vefat ettiği konusu da tıpkı doğum tarihi gibi net değildir. Bu mevzuda da farklı tarihleri görebiliyoruz. Örneğin; Onun vefat tarihini 330/941 senesini aktaranlarla beraber, mezkûr tarihten sonra da vefat ettiğini benimseyenlerde olmuştur. İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı vefat tarihi 331/942 iken, Hatîb el-Bağdâdî 322/933 şeklinde bir tarih düşer. Eş'arî'nin öğrencilerinden İbn Fûrek, (ö. 406/1015) Eş'arî'nin vefat tarihini 324/935 olarak belirtir. Bu tarih aynı zamanda İbn Hazm (ö. 456/1064) ile alan araştırmacılarının da genel kanaatini oluşturur.⁹

5.1.Eş'arî'nin Kelâmî Dönemleri

Eş'arî'nin hayatı incelenirken, genelde üç döneme ayrılır. Mu'tezilîlik dönemi, Mu'tezile'den ayrıldığı dönem ve Mu'tezile sonrası dönem şeklinde söylenebilir. Böyle olmanın yanında, ilk eğitimini ehl-i hadîs itikadına uygun olarak aldığı ve babası vefat edince de arkadaşı fakîh ve muhaddis olan Zekeriyâ es-Sâcî'ye vasiyet etmesi ile devam eden dönemde, az da olsa ondan da bir müddet ders okuduğunu unutmamamız gerekiyor.¹⁰ Nitekim daha sonra Mu'tezile'den ayrılışının bu dönemden bağımsız olmadığı kanaatindeyiz.

5.1.1. Mu'tezilîlik Dönemi

Bu dönem Eş'arî'nin, Cübbâî'nin eğitimine girince başlayıp kırk yaşına kadar devam eden süreçtir. Bu dönemde Eş'arî'nin çok katı bir Mu'tezile savunucusu ve güçlü bir cedel sanatına da sahip olduğu kaynaklardan bize nakledilmektedir. Bu dönemde Eş'arî, hocası Cübbâî'nin yerine zaman zaman tartışmalara gittiği görülmektedir.¹¹ Bu da Eş'arî'nin Mu'tezile mezhebi içerisinde gelmiş olduğu noktayı

⁸ Hüseyin Aydın, "The Change Caused by the Transition of Ash'ari to Ahl-i Sunnah in the Religiousparadigm", *TEVİLÂT* 1/2 (2020), 291.

⁹ Yağlı Mavil, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 73; Ekrem Uysal, "Eş'arîliğin Gelişim Süreci ve Temel Görüşleri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26 (Nisan 2021), 466.

¹⁰ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 125; Ekrem Uysal, "İmam Eş'arî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 699.

¹¹ Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", 22; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 125; İbrâhim Burkân, "Eş'arî'nin İki Kitabı el-Lüma' ve el-İbâne'nin

gösterme açısından önemlidir. Eş'arî'nin, Mu'tezilî olduğu dönem içerisinde çok telif eseri bulunmamaktadır. Ancak kendisinin belirttiği birkaç telif eser bulunmaktadır. Kaynaklar bunun sebebini açıklarken iki hususa dikkat çekmektedirler. Bunlardan ilki, rivayetlere göre İmam Eş'arî'nin cedelde güçlü olmasına karşın yazma ve tasnifte hocasına nazaran zayıftı. Bu durum da onu yazmaktan uzak tutuyordu. İkincisi ise, hocası telifte iyiyken kendisi telif konusunu hocasına bırakıp kendisi hocasının savunuculuğunu yapmış, zaman zaman onun yerine münâzaralara gitmiştir.¹² Belki bu iki durumdan başka Mu'tezilî döneminden ayrıldıktan sonra artık bu görüşlerini reddedip, onlardan kendini beri tuttuğu için o dönem eserleri yok olmuş, kaybolmuştur.¹³

Eş'arî, fikri merhalesinin ilkini oluşturan Mu'tezilî dönemde, sıfat konusunda mezhebini destekleyen bir eser yazdığını belirtmektedir. Ancak bugün bu eserin ismine ulaşamamaktayız. Fakat *el-Cevâbât fi's-Sıfât an Mesâili Ehli'z-Zeyğ ve's-Şubûhât* adında bir eserle daha önce yazmış olduğu bu kitaptaki görüşlerinden döndüğünü ve eleştirdiğini söylemiştir.¹⁴

Bu dönemde yazdığı bir başka eser ise *Kitâbun fi Bâb-ı Şey'*dir. Bu eserde eşyanın ma'dûm olsalar bile şey olduklarını savunmuştur. Daha sonra da yukardaki eser gibi bu eser için de eleştirilerde bulunmuş ve bu esere erişenlerin o kitaba itibar etmemelerini söylemiştir. Bu eserde Cübbâî'nin hocası olan eş-Şaham'ın, ma'dûmun da bir şey olduğu fikrini desteklemiştir.¹⁵

5.1.2. Mu'tezile'den Ayrılış Dönemi

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılış zamanı ile ilgili, özellikle tarih konusunda bazı ihtilaflar olmasıyla beraber 300'lü yıllar olarak nakledilmektedir. Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılma sebebi konusunda farklı rivayetler bizlere ulaşmıştır. Bunların bir kısmı da doğru olabilir, hepsinin de doğru olması mümkündür. Bu dönem ile ilgili

Te'lif Zamanı Problemi", çev. Hikmet YAĞLI MAVİL, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (10 Eylül 2016), 586.

¹² Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 127.

¹³ Uysal, "İmam Eş'arî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri", 699.

¹⁴ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 128.

¹⁵ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 128.

Eş'arî'nin, ciddi bir dönüşüm geçirdiği görülmektedir. Elbette bu dönüşüm bir anda ve ani bir kararla olabilecek bir dönüşüm olmamaktadır. Dönüşümün ne kadar radikal ve kesin olduğu kısmına bakılırsa, ancak ciddi bir alt yapı ile olabileceği görülmektedir.

Eş'arî, Mu'tezile'den ayrılışını Basra Camii'nde ilan etmiştir. Bu konudaki rivayet bize İbn Nedim'den gelmektedir. “Ebu'l- Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr el-Eş'arî Basra'lıdır. Önceleri Mu'tezilîydi, ancak daha sonra bir Cuma günü Basra Camii'nin minberine çıkarak, yüksek sesle “Beni bilen bilir, beni bilmeyenlere kendimi tanıtıyorum, ben falanın oğlu falanım, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu, Allah'ın gözle görülemeyeceğini ve şer olan fiilleri benim yaptığımı söyledim. Şimdi tövbe ediyorum, inandığım bu şeyleri terk ediyorum ve Mu'tezile'yi reddediyorum.” diyerek adl ve halku'l-Kur'ân söyleminden vazgeçtiğini halka açıkça ilan etmiştir.¹⁶

Kaynaklara bakıldığında bu fikri dönüşüm öncesinde bir rüyadan bahsedilmektedir. Bu rüya farklı kaynaklarda gelmiştir. Arada en ayrıntılı olan İbn Asâkir'den gelen rivayettir.

“Ahmed b. Hüseyin'e dayandırılarak aktarılan rivayet şöyledir: “Ashabımızdan bazılarının şöyle dediğini duydum: Şeyh Ebu'l Hasan rahimehullah, Mu'tezile kelâmında derinleşip zirveye ulaşınca derste hocasına bazı sorular sorar ancak tatmin edici cevaplar bulamazdı. Bu duruma şaşıtı, bunun içinden çıkamadı. Eş'arî'den rivayetle onun şöyle dediği söylenir: Bazı gecelerde üzerinde bulunduğum akîdevî bazı konulardan dolayı, kalbime bir huzursuzluk düştü. Bunun üzerine kalktım, abdest aldım. İki rekât namaz kıldım. Allah'tan beni tarîki müstakîme iletmesini diledim ve uyudum. Bunun üzerine rüyamda Resûlullâh'ı (sav.) gördüm. Durumumla ilgili ona bazı şikâyetlerimi söyledim.” Resûlullâh (sav.) şöyle buyurdu: “Sünnetime sarıl.” uyandım. Kelâmî meseleleri Kur'ân ve ahbâra (hadislere) arz ettim ve böylece uyanları sabit kıldım, gerisini attım.”¹⁷

¹⁶ Hikmet Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 22; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 129; Kubat, “Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri”, 23; Uysal, “İmam Eş'arî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri”, 700.

¹⁷ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 131.

Bu konuda daha ayrıntılı iki rivayet daha mevcuttur. Diğer iki rivayette Hz. Peygamber Eş'arî'nin rüyasına Ramazan'ın başı, ortası ve sonunda olacak şekilde üç defa gelmektedir.¹⁸ İslam tarihinde zaman zaman böyle radikal değişikliklerin bir rüyaya bağlanması, ilk defa olan bir olay değildir.¹⁹

Bazı kaynaklar ise bu ayrılışın sebebini, hocası ile yaşadığı bazı tartışmaları gösterirler. Birincisi ihve-i selâse olarak meşhur olan salah aslâh problemi ile ilgili tartışmadır.²⁰ “İmam Eş'arî hocası Cübbâî'ye biri mü'min ve muttakî, diğeri kâfir ve günahkâr diğeri de küçükken ölen üç kardeşin ahiretteki durumunu sorar. Hocası, zâhidin cennetlik, kâfirin cehennemlik ve küçüğün ise selâmet ehlinde olduğunu söyler. Eş'arî, küçüğün zâhidin derecesine gitmek isterse ona müsaade edilir mi diye sorar. Cübbâî “Hayır, çünkü ona kardeşin bu derecelere çok tâatla ulaşmıştır, seninse böyle tâatların yoktur.” denilir, diye cevap verir. Bunun üzerine İmam Eş'arî hocasına “Şayet küçük olan, kusur benden değildir. Çünkü Sen, beni yaşatmadın ve bana ibadet etme imkânı vermedin.” derse, buna cevabın ne olur diye sorar. Cübbâî, Allah'ın küçüğe “Şayet yaşasaydın isyan edeceğini ve elim bir azaba müstahak olacağını biliyordum onun için senin maslahatını gözettim” der. Eş'arî, şayet kâfir kardeş: “Ey Allah'ım, onun durumunu bildiğin gibi benim de durumu biliyordun, neden onun maslahatını gözettin de benimkini gözetmedin?” derse, cevabın ne olur diye tekrar sorar ve hocası Cübbâî, onu delilikle suçlar ve Eş'arî “Hayır ben deli değilim, ama şeyhin eşeği akabede durdu.” diyerek Cübbâî'nin bu tartışmada yenildiğini açıklamıştır.²¹

Diğer bir tartışma ise Allah'ın isimlendirilmesi ile ilgilidir.²² Eş'arî'nin diğer bir ayrılma sebebi olarak, hocası Ebu Ali el-Cübbâî'nin oğlu olan aynı zamanda üvey

¹⁸ Uysal, “İmam Eş'arî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri”, 701.

¹⁹ Mohammed YUSOFF BIN HUSSAİN, *Al-Ash'ari's Discussion of the Philosophical Problem of Free Will and Predestination* (Glasgow Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1979), 9.

²⁰ Mustafa Özgen, *Eş'arî ve Maturidi Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 17; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 135; Uysal, “İmam Eş'arî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri”, 703-704; YUSOFF BIN HUSSAİN, *Al-Ash'ari's Discussion of the Philosophical Problem of Free Will and Predestination*, 9.

²¹ Mehmet Keskin, “İmam Eş'arî ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4-5 (18 Ocak 2016), 14; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 135-140.

²² Keskin, “İmam Eş'arî ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı”, 14.

kardeşi Ebu Haşim’le yaşadıkları çekişmeler de zikredilmiştir.²³ Tabii bu durum diğer sebepler kadar ön plana çıkmamıştır.

Eş’arî bu fikrî ayrılıktan sonra artık Mu‘tezile ile pek çok tartışmaya girmiş ve Mu‘tezile temsilcilerine karşı üstünlük sağlamıştır. Kısa zamanda şöhreti İslam’ın merkeze uzak diyarlarına kadar ulaşmış ve İslam tarihi içerisinde önemli olacak isimler, ondan fikir almaya, ona öğrenci olmaya gelmişlerdir.

5.1.3. Mu‘tezile Sonrası Dönemi

Eş’arî’nin, Mu‘tezilî fikirlerinden sonraki dönem ile ilgili görüşlerine dair yazmış olduğu eserler bizlere kaynaklık etmektedir. Bunlardan *el-İbâne* adlı eserinde, “Allah’ın kitabına, Peygamberimizin sünnetine, sahâbe, tabiîn ve hadîs imamlarından rivayet edilenlere tutunmak işte biz buna tutulmuşuz. Ebu Abdillah Ahmed b. Hanbel’in –Allah yüzünü ak etsin, derecesini yükseltsin, sevabını artırsın- söylediklerini söylüyoruz ve onun görüşüne muhalefet edenlerden uzağız...”²⁴ demektedir.

Böyle söylemesine rağmen Eş’arî’nin tümüyle Ahmed b. Hanbel ile aynı görüşte olduğunu söylemek pek mümkün olmamaktadır. Hatta orada Ahmed b. Hanbel’in isminin özel zikretmesinin sebeplerinden bir tanesi de mihne döneminden sonra Ahmed b. Hanbel’in kazandığı konumundan dolayıdır. Nitekim Eş’arî, Mu‘tezilî görüşlerinden döndükten sonra da aklı ve kıyası kullanmaya devam etmiştir.²⁵

Bu dönemden sonra Ehl-i sünnet itikadını savunmuş aklı ön plana alan Mu‘tezile döneminin aksine nakli ön planda tutmuş ve sıkı bir Ehl-i sünnet savunucusu olmuştur. Mu‘tezile’den ayrıldığı için de onların yöntemini çok iyi bilmesi, onlarla mücadele etkin olması gibi sebeplerle takipçileri sürekli artmıştır.²⁶ Eş’arîlik mezhebi

²³ Demir, “Eş’arîliğin Teşekkülü ve İmam Eş’arî”, 14.

²⁴ Ebu’l-Hasan Eş’ari, *el- İbâne Eş’arî Akaidi*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek, 2019), 19.

²⁵ Uysal, “İmam Eş’arî’nin Kelâmî Dönemleri ve Mu‘tezileden Ayrılış Nedenleri”, 710; Keskin, *İmam Eş’arî ve Eş’arîlik*, 73.

²⁶ Uysal, “Eş’arîliğin Gelişim Süreci ve Temel Görüşleri”, 463.

Ehl-i sünnet çizgisine geçmesinde önemli faktörlerden birisi de Küllâbîliğin etkisinden söz edilir.²⁷

Neticede Eş'arî, bir şekilde kendisini içinde bulduğu ve hayatının önemli bir bölümünü de geçirdiği Mu'tezile dönemi öncesiyle beraber bir yana bırakmış ve hayatının sonuna kadar devam edecek yeni bir safhaya geçmiştir. Mu'tezilî iken nasıl mezhebin yetkin ve iyi bir savunucusu ise sonraki safhada kendi mezhebinin temellerini atarken de yine yetkin ve iyi bir savunucusu olmuştur.

5.2.Eş'arî'nin Hocaları

Eş'arî'nin ilk hocası aslında babasıdır.²⁸ Ama babası küçük yaşlarda vefat edince babasının yakın arkadaşı olan Zekeriyâ es-Sâcî birçok kaynakta ilk hocası olarak yer almış oldu.²⁹ O, 220/835 yılında doğmuş ve 307/919 yılında seksenli yaşlarda vefat etmiştir.³⁰ Eş'arî, özellikle ilk eğitim hayatı ve aynı zamanda Ehl-i sünnet ile ilgili ilk fikirlerini bu hocasından almıştır.

Eş'arî, gençlik yıllarında üvey babası olmasının da etkisiyle kırklı yaşlarına kadar Ebu Ali el-Cübbâî'ye (ö. 303/915) talebelik yapmıştır.³¹ Ömrünün bir çoğunu beraber geçirmiş ve hocasının fikrini benimsemiştir. Bu yönüyle ve eğitim hayatına bakınca, Eş'arî üzerinde en çok etki ve emeği bulunan hocası Ebu Ali el-Cübbâî'dir. Buna rağmen Eş'arî, eserlerinde Ebu Ali el-Cübbâî'nin kendisine hocalık yaptığından pek bahsetmez bazen eleştirirken veya fikrinin aksine bir şey söyleyecekse hocasından bahseder.³²

²⁷ Mehmet Kalayacı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011), 76; *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 73.

²⁸ Yağlı Mavil, "Eş'arîyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 71.

²⁹ İrfan, "EŞ'ARİ, Ebü'l-Hasan - TDV İslâm Ansiklopedisi", 11/44.

³⁰ Mehmet Efendioğlu, "Sâcî, Zekeriyâ b. Yahyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/363; "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri.", 26.

³¹ Keskin, "İmam Eş'arî ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı", 9; Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", 26; Demir, "Eş'arîliğin Teşekkülü ve İmam Eş'arî", 11.

³² Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 34; Yağlı Mavil, "Eş'arîyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 75.

Eş'arî'nin bir diğer hocası döneminin önemli hadîs âlimleri arasında yer alan Ebû Halife Fadl b. Hubâb el-Cümâhi'dir (ö. 305/917). Bu hocası daha çok muhaddis kimliği ile bilinen biridir.³³

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî (ö. 306/918) ise Şâfiî mezhebine müntesip ve Şâfiî mezhebini iyi bilen biri olarak meşhurdur. Kaynaklarda Eş'arî'nin fıkıh hocası olarak gördüğümüz İbn Süreyc, özellikle usûl ve fûrû alanlarındaki yetkinliği ile bilinmektedir.³⁴

Ebü İshâk İbrâhim b. Ahmed b. İshâk el-Mervezî (ö. 340/951) Şâfiî bilgini ve Bağdat fakihidir.³⁵ Kaynaklar yaşını da göz önünde bulundurarak el-Mervezî için hem hocası hem arkadaşı nitelemesinde bulunmuşlardır.³⁶

5.3.Eş'arî'nin Öğrencileri

Eş'arî'nin yetiştirdiği talebeler arasında Ebü'l-Hüseyn Bundar b. Hüseyin eş-Şirâzî es-Sûfî (ö. 353/964), Ebû Muhammed et-Taberî el-İrâkî (ö. 359/970), Ebû Bekir el-Kaffâl eş-Şâfiî el-Fakîh (ö.365/ 975), Ebû Sehl es-Su'luki en-Nisâbûrî (ö. 369/797), Ebü'l-Hasan el-Bâhilî el-Basrî (ö. 370/980), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yâkub b. Mücâhid et-Tâî (ö. 370/980), Ebû Zeyd el-Mervezî (ö. 371/981), Ebû Abdullah Muhammed b. Hafîf eş-Şirâzî (ö. 371/982), Hâfız Ebû Bekir el-Cürcânî el-İsmâîli (ö. 371/981), Ebü'l-Hasan Abdülazîz b. Muhammed b. İshâk et-Taberî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdî et-Taberî, Ebû Câfer es-Sülemi el-Bağdâdî en-Nakkâş (ö. 379/989), Ebû Abdullah el-İsbahânî eş-Şâfiî (ö. 381/991), Ebû Muhammed el-Kuraşî ez-Zühri (ö. 382/992), Ebû Bekir el-Buhârî el-Avdanî (ö. 385/995), Ebü'l-Hüseyn b. Sem'un el-Bağdâdî (ö. 387/997), Ebû Mansûr b. Hımşâd en-Neysâbûrî (ö.

³³ Yağlı Mavil, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 75-76.

³⁴ Şükrü Özen, "İbn Süreyc, Ebü'l-Abbâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/363; Yağlı Mavil, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 76.

³⁵ Ahmet Özel, "Mervezî, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/234.

³⁶ Abdulkadir Muhammed el-Hüseyn, *İmam el-Eş'arî*, çev. Mahmut YURDAKUL (İstanbul: Rihle Kitap, 2016), 40; Yağlı Mavil, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 76; Keskin, "İmam Eş'arî ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı", 10; Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", 27.

388/988), Ebû Abdurrahman eş-Şurûti el-Cürçânî (ö. 389/999) ve Ebû Ali Zâhir b. Ahmed el-Fakîh es-Serahsî (ö. 389/999) gibi âlimler bulunmaktadır³⁷.

Ebü'l-Hasan el-Bâhilî ile İbn Mücâhid et-Tâî, Eş'arî'nin yetiştirdiği ilk dönem talebeleri olması itibariyle çok önemli bir konuma sahiptirler. Bâkılânî, İbn Fûrek ve Ebû İshak İsferyânî ise Eş'arî'nin görüşlerini sistematik hale getirip müstakil bir mezhebe dönüştürmeleri ile mezhebin tarihi sürecine çok özel katkıları olan önemli isimler olmuşlardır. Bâkılânî'nin Bağdat'ta Ehl-i sünnet muhaliflerine karşı vermiş olduğu mücadele ile kendini gösterirken, Eş'arî'nin eserlerini derleyerek şerh eden İbn Fûrek ise, Eş'arî'nin eserlerini toplaması ile görüşlerinin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.³⁸

İbn Fûrek ve *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* isimli eseri Eş'arîlik çalışmalarına önemli kaynaklık etmektedir. Özellikle Eş'arî'nin bize ulaşmamış eserleri ve fikirlerini bize aktarmaktadır. Bu özelliğiyle de mezhebin görüşlerini anlamak için temel başvuru kaynaklarından biri olmuştur.

5.4.Eş'arî'nin Metodolojisi

Eş'arî, üvey babası ve hocası olan Ebû Ali el-Cübbâî ile fikri ve yöntem olarak farklı bir yol benimseyip Mu'tezile'yi terk ederek onlara muhalif olmuştur. Bundan sonraki süreçte İmam Eş'arî orta yolu tutup sistemini o şekilde kurup kendisinden sonra gelenlere öncülük edecektir.

Eş'arî, kelâm ilmini, itikadî aklî bir metotla sistemleştirilmesi şeklinde belirler ve kelâm ilminin bu akli metodunu bid'at olarak, yani sonradan ihdas edilen bir yöntem olarak görenleri cehaletle itham eder. Bu durumun sebebi olaraktan işin kolayına kaçmak olarak belirtir. Kendi yöntemini ise Hz. Peygamber'in ve sahabenin

³⁷ Uysal, "Eş'arîliğin Gelişim Süreci ve Temel Görüşleri", 466; Ekrem Uysal, "Eş'arîliğinin Siyasal Tarihi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (21 Aralık 2020), 1705; Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", 27-28; Keskin, "İmam Eş'arî ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı", 10; Yağlı Mavil, "Eş'arîyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 76-77; Özgen, *Eş'arî ve Maturidi Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları*, 20.

³⁸ Ahmet Bardak, "İbn Fûrek'in el-Hudûd fi'l-Usûl Adlı Eserindeki Kelâmî Kavramlar", *Mariye Dini Araştırmalar Dergisi* 19/2 (31 Aralık 2019), 419; Yağlı Mavil, "Eş'arîyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 77.

kullandıkları yöntem olduğunu belirtir.³⁹ Aslında Hz. Peygamber zamanında bu anlamda tartışma olmamışsa da Allah Resûlü bu durumu yasaklamamıştır.⁴⁰ *İstihâsân-ı Havz* isimli eserinde zaten bu konuyu detaylı işlemektedir.

Eş'arî, mezhebinin delillerini belirlerken kitap, sünnet, icmâ, kıyas, sahâbe, tabiîn ve Ehli hadîsin rivayetlerini ve o dönemde Ehl-i sünnet arasında muteber bir imam olan, Ahmed b. Hanbel'in görüşleri şeklinde sıralamaktadır. Bu delilleri sistemi içerisinde kullanırken her zaman aynı sıralamayı takip etmediği görülmektedir. *el-Lüma*"da aklî yöntemi başta kullanırken yine mezhebin önemli eserlerinde *el-İbâne*'de ise nakli akla öncelediği görülmektedir.⁴¹

Eş'arî'nin *el-İbâne* isimli eserine bakıldığında ayet ve hadîsleri birlikte kullanmaktadır. Bazen önce ayetleri başta verirken bazen de hadîsleri önce verdiği rastlarız. Bunun bir sebebi de eserin yazılma amacında saklı. Çünkü konuyu izah etme açısından hadîsler daha net ve anlaşılır ya da detaylı olabiliyor. Hadîsleri delil olarak kullandığı eserinde incelediği konuların bazısında, hadîsleri ayetlerden önce zikretmektedir. Delil olarak hadîslerin ayetlerden önce zikredilmesinin özel olarak Eş'arî'nin bu eserini telif etmedeki amacıyla ilişkili olduğu gibi, genel olarak da bazı inançların hadîslerde daha açık ve te'vîle ihtimal veremeyecek derecede kesin olarak açıklanmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin; Eş'arî, *el-İbâne* adlı eserinin girişinde Allah'ın Hz. Muhammed'in sünnetine sarılmayı teşvik ettiğine dair ayetleri aktarmakta ve bu ayetlerin onun sünnetine bağlanmayı gerektiğini ifade edip, onun sünnetini önemsemeyenleri de şeytana uymakla itham etmektedir.⁴²

Eş'arî'nin, metodolojisinde bir diğer önemli husus icmâyı kabul etmesi ve kullanmasıdır. Hatta ayrıldığı sabık mezhebi Mu'tezile'yi eleştirirken kullandığı

³⁹ İlyas Çelebi, "Kelâm Metodunun Ortaya Çıkışı Gelişim Süreci ve Yeni Metod Arayışları", *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Mes'elesi*, ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz (Ensar Neşriyat, 2005), 253.

⁴⁰ Faruk Görgülü, "Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'de Akıl-Nakil İlişkisi", *Diyanet İlmî Dergi* 51/4 (2015), 151.

⁴¹ Erkan Yar, "Eş'arî ve Metodolojisi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2005), 39.

⁴² Ebu'l-Hasan Eş'arî, *İslam İnanç Esasları*, çev. Mehmet Kubat (İstanbul: İşrak Yayınları, 2008), 26.

argümanlardan bir tanesi de onların selefin görüşlerini reddine karşılık kendisinin kabul etmesi olarak ifade eder.⁴³

Eş'arî'nin kelâmî sisteminde kullanılan bir diğer metot ise kıyastır. Özellikle şâhid ile gâibi kıyas ederek görüşlerini açıklamaya çalışır.⁴⁴ İbn Fûrek ise İmam Eş'arî'nin kıyası Kur'ân ve hadislerde bir nass bulunmadığı durumlarda kullandığını belirtmektedir.⁴⁵ Eş'arî, kıyas metodunu ilk defa kullanmıyordu. Kendisi de içinden çıkıp geldiği Mu'tezile ekolü zaten bu yöntemi kullanmaktaydı. Eş'arî ise bu yöntemi özellikle sıfatlar konusunda kullanıyordu. Aynı yöntemin bir diğer çeşidi olan "illette ortaklığı" ise bu sefer Mu'tezile'den farklı kullanırdı. Çünkü Mu'tezile, şer'î ve fikhî illet arasında ayırım yapmazken, Eş'arî bu ikisi arasındaki illet ortaklığı, sadece hükmün alamete hamledip hükmü gerektiren, zorunlu kılan bir illet olarak görmemektedir. En yaygın bilinen konulardan örneğin, hüsün ve kubuh meselesi, Eş'arî açısından bakıldığında bu durumda aklî değil, naklî olmaktadır. Akıl herhangi bir konuda vâcip hüküm koyamaz sonucuna varmaktadır.⁴⁶

Eş'arî'nin, Allah'a bir şeyi vâcip görmemeyi tercih etmesinin sebebi, Allah'ın kudretine bir hâlel getirmemektir. Eğer Allah'a bir şey vâcip kılınırsa o zaman dilediğini, dilediği şekilde yapan Rab olmaktan da çıkar.

Bu durum tabiî olarak Eş'arî'yi bu sonuca götürmektedir. Allah'ın fiillerinde "gaye" ve "garaz" denilecek sebepler/illetler bulunmaz, yani Allah'ın fiilleri kullar tarafından anlaşılan bir hikmetten dolayı iyidir denilmezler. Allah'ın fiilleri zâtı itibarıyla, Allah'ın emretmesiyle kendiliğinden iyidir sonucuna ulaşırız. Fiiller "bizâtihi iyidir".⁴⁷

⁴³ Yar, "Eş'arî ve Metodolojisi", 40.

⁴⁴ Yağlı Mavil, "Eş'arîyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 88; Yar, "Eş'arî ve Metodolojisi", 41.

⁴⁵ Yar, "Eş'arî ve Metodolojisi", 40.

⁴⁶ Abdulhamit Sinanoğlu vd., *Sistemik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: Bilay, 2019), 480; Yağlı Mavil, "Eş'arîyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 87-88.

⁴⁷ Yağlı Mavil, "Eş'arîyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 88.

Eş'arî'nin kullandığı yöntemlerinden bir tanesi de “cedel” yöntemidir. Cedel yöntemi tabîi kendi içerisinde pek çok yöntemi ihtiva etmektedir.⁴⁸ Bu yöntemi, sadece Eş'arîler değil diğer mütekellimler de kullanırlar. Özellikle de muarızları ikna etme yöntemi olarak kullanılmaktadır.

Eş'arî'nin ise cedel yöntemini çok etkili kullandığını müşahede ediyoruz. Hatta İbn Fûrek, Eş'arî'nin görüşlerini anlattığı eserinde *fi Edebi'l-Cedel* adında bir eserden bahseder. Eş'arî'nin cedelin adabından söz ettiğini aktarmaktadır.⁴⁹

Eş'arî'nin kullandığı metotlarından bir diğeri ise nasları yorumlarken önceliği metinlerin ilk anlamlarına vermesidir. Çünkü Allah'ın, Kur'ân'ı Arapça olarak göndermesi ve Arapları üzerinde düşünmeye davet etmesi lafzın anlamının önemini ortaya koymaktadır.⁵⁰ Eş'arî'ye göre, bir kelimenin ilk anlamı kullanmaya müsait olduğu sürece o tercih edilmeli, bu mümkün olmadığı durumlarda ancak tâlî veya ikincil anlamlara başvurulabilir. Bu ikincil anlamlar da naslara uygun olmalıdır.

5.5. Eş'arî'nin Bazı Kelâmi Görüşleri

5.5.1. Ulûhiyet

Eş'arî ve Eş'arîyye mezhebine göre, Allah cisim değildir. Mutlak yaratıcının varlık bilgisine delillerle ulaşılabilir. Aksi takdirde yaratıcının var olma bilgisi zorunlu olurdu. Bu takdirde de inkâr etmek mümkün olamayacaktı.⁵¹ Allah sınırsız iradeye sahip dilediği her şeyi yapan bir yaratıcıdır. Allah bir sınırlayıcı yasa veya icbar durumu olmadığı gibi o tüm yarattıkları üzerinde sınırsız bir iradeye sahiptir.⁵²

Eş'arî'nin Allah'ın varlığını ispat için kullandığı yöntemlerin başında, âlemin hadîs olduğu ve her hadîsin bir muhdisi olduğu şeklindeki önerme gelir.⁵³ Bununla

⁴⁸ Hüseyin Doğan, “Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmdaki Yöntemi Üzerine (I)”, *Kelam Araştırmaları* 11/1 (2013), 149; Yar, “Eş'arî ve Metodolojisi”, 45.

⁴⁹ Yar, “Eş'arî ve Metodolojisi”, 46; Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 138.

⁵⁰ Yar, “Eş'arî ve Metodolojisi”, 41; Eş'arî, *İslam İnanç Esasları*, 50.

⁵¹ Eş'arî, *İslam İnanç Esasları*, 11.

⁵² Hafzullah Genç, “Eş'arî ve Eş'arîlik İlişkisi Üzerine Notlar”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/2 (31 Temmuz 2017), 447.

⁵³ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 176.

beraber yine âlemin mümkün olduğu her mümkünün imkan kılana ihtiyaç duyduğu önermeyi de kullanmaktadır. Bunlara kelâmcılar arasında hudûs ve imkân delili denir.

5.5.2. Allah'ın Sıfatları

Sıfatlar konusu mezheplerin farklı yaklaşımlar sergilediği bir alan olmuştur. Mezheplerin yaklaşımları farklı olması ilmi sahada karşı karşıya gelmelerine de sebep olmuştur. Her bir mezhep kendi görüşünün delillerini önemsemiş ve savunmuştur. Sıfatlar konusu genelde fiili sıfatlar ve haberi sıfatlar şeklinde iki başlık altında incelenmiştir.

Fiili sıfatlar: Halk, rızık, adl, ihsan, sevap, haşr ve neşr gibi Allah'ın fiilinden evvel var olan sıfatlar olup, Allah'ın zıddıyla vasıflandırılmasının caiz olduğu sıfatlardır. Çünkü zıddını düşündüğümüzde zıddı bir fiil olmadığı için, bu vasıflandırma caiz görülmektedir. Bunlardan türetilmiş sıfatları göz önüne aldığımızda ise Allah'ın zatı ile aynı ve kâim olmadıkları için bunlar fiili sıfatlar olarak isimlendirilir. Eş'arî'ye göre Allah ile hiçbir fiil kâim olmaz, Allah yaratmanın kendisidir.⁵⁴ Eş'arîlere göre Allah'ın fiili sıfatları, Tahavî ve Mâtürîdîlerin aksine ezeli değil hâdistir.⁵⁵

Haberî Sıfatlar: Haberî sıfatlardan maksat akıl ile elde edilenlerin aksine sem'iyat ile elde edilen sıfatlardır. Elbette burada önemli olan bu sıfatların nasslarla gelmiş olmalarıdır. Bu sıfatlara örnek vermek gerekirse vech, yedeyn, istivâ, nüzûl, meci', cenb vb. sıfatlar verilebilir. Eş'arî'ye göre bunlar her ne kadar haberî bir yolla gelmiş olsalar da anlamları akılla ispat edilebilir.⁵⁶ Eş'arîler haberî sıfatları genelde tevil etme yoluna gitmemişlerdir. Haberî sıfatlar nasslarda nasıl geldiyse o şekilde inanılması gerekmektedir.⁵⁷ Ama daha sonra gelen Eş'arîler, tecsim ve teşbih endişesinden dolayı onları tenzihe uygun olarak te'vil ettikleri görülmüştür.⁵⁸

⁵⁴ Sinanoğlu vd., *Sistemik Kelam*, 113; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 184.

⁵⁵ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 187.

⁵⁶ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 188.

⁵⁷ İrfan Eyibil, "Ehl-i Sünnet Kelâmında Haberî Sıfatların Te'vilinin Başlangıcı Meselesi", *Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 17/34 (15 Aralık 2018), 679.

⁵⁸ Eş'arî ve Maturidî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları, 111; *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 190.

Zâti Sıfatlar: Eş‘arîlere göre zâti sıfatlar Allah’ın ezelden beri taşıdığı ve ebediyen taşımaya, vasıflanmaya devam edeceği, Allah’ı bu sıfatların zıddı şeklindeki sıfatlarla düşünemeyeceği, mümkün olmayan sıfatlardır. Bunlar; hay, kudret, ilim, irade, semi‘, basar, kelâm sıfatlarıdır. Bekâ sıfatına ise Eş‘arî, Allah’ın kendisiyle/zâtıyla kadim olduğunu söyleyerek onu ayrı saymamıştır.⁵⁹

Burada Eş‘arî’de önemli sayılabilecek bir detay da şudur; bu zâti sıfatları her ne kadar kadim olduğunu söylese de yine de temkinli olduğunu görüyoruz. Çünkü bu düşünce bir yerde sınırlandırılmazsa taaddudu kudemâya sebebiyet verebilir. Eş‘arî, buna önlem olarak bu sıfatların zâtın kendisi olmadıkları fakat zâtın da ayrı olmadıklarını ifade etmektedir.⁶⁰

5.5.3. İmân

Eş‘arî’nin iman görüşü bu çalışmanın ana konusu olduğu için burada tekrar edilmeyecektir. İman konusuna birinci bölümde geniş olarak yer verilecektir.

5.5.4. Rü’yetullah

Rü’yetullah meselesi ve Rü’yetullahın imkanı nerde ne zaman gerçekleşeceği gibi detaylarıyla kelâm mezhepleri arasında tartışılmış ve farklı görüşler ortaya konmuştur. Eş‘arî’de bu meselede Kur’an ve hadislerden hareketle görüşlerini belirtmiştir.

Eş‘arî, *el-İbâne*’de Allah’ın gözle görülme mevzusunu aklen ispat etmeye çalışarak başlar. Tabîî bunu yaparken delil olarak nasstan nakillerde bulunur. Daha sonra ise muarızlarının delillerini ele alıp onları eleştirmektedir.⁶¹

Eş‘arî, rü’yetullah meselesinde ispat için genel anlamıyla üç yöntem kullanmaktadır. Bunların ilki, Allah’ın var olmasının sonucu olarak, var olan bir şeyin de görülmesi imkân dahilindedir. İkinci delilde ise Allah’ın görülmesi Allah için bir

⁵⁹ Yağlı Mavil, *İmam Eş‘arî’nin Kelâm Düşüncesi*, 239-240,252; Keskin, *İmam Eş‘arî ve Eş‘arîlik*, 200.

⁶⁰ Uysal, “Eş‘arîliğin Gelişim Süreci ve Temel Görüşleri”, 476; Keskin, *İmam Eş‘arî ve Eş‘arîlik*, 202.

⁶¹ Eş‘arî, *İslam İnanç Esasları*, 45-55.

eksiklik değildir. Üçüncü delilde de eşyayı ve nefsinin gören Allah'ın, insanlara da kendini göstermesi veya görünmesi imkân dahilindedir. Tüm bu deliller aklen Allah'ı görmeyi mümkün kılıyorsa da dayandığı temel delil akıl yoluyla elde ettiği delil olmayıp, nakil ve icmâ ile vâcip olmasıdır.⁶²

Eş'arî, Allah'ın bu dünyada insanlar tarafından görülmeyeceğini söylemektedir. Bu duruma istisnâ olarak sadece Hz. Muhammed (sav.) olduğunu ifade eder. Eş'arîye rü'yetullah meselesinde, bilâkeyf kavramını kullanarak Allah'ın yer, yön, mekân gibi bir şey olmaksızın görüleceğini ifade eder.⁶³

5.5.5. İlâhi Fiillerde Hikmet

Eş'arî, Allah'ın fiillerini taksim ederken tenzihi bir tavır takınmaktadır. Fakat bunu yaparken tamamen Cebri bir duruma düşmemeye de özen göstermektedir. Allah'ın irade sıfatını da göz önünde bulundurup aynı zamanda Allah'ın fiillerinde hikmet ve adalette bulunduğunu ifade eder.⁶⁴ Eş'arî'nin temel mantığında Allah için hiçbir şey zorunlu olmadığı için onun fiillerinde kul için fayda sağlama veya tam aksi durum için zarardan kurtarma gibi bir mecburiyeti olamaz.

Esasında bu konu, Eş'arî açısından önemlidir. Çünkü Mu'tezilî olduğu dönemde hocası Ebu Ali el-Cubbâî ile ihve-i selâse konusunda tartışırken özellikle salah ve aslah mevzusunda ayrışmıştı. Bu durum da onun için Mu'tezile'den ayrılmasına kadar gidecek bir sürecin başlamasına neden olmuştu. Çünkü Mu'tezile genel itibariyle insanın iradesini öne çıkarmayı tercih ediyordu.⁶⁵

Mu'tezile'nin de bu konudaki çekincesi çirkin fiillerin Allah'a nispet edilme endişesi olmuştur.⁶⁶ Eş'arî, bu problemi kesb teorisi ile aşmaya çalışmıştır.⁶⁷ Eş'arî'ye

⁶² Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 240; Eş'arî, *İslam İnanç Esasları*, 54-55.

⁶³ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 241.

⁶⁴ Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 273; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 245.

⁶⁵ Eisa Rabeeh Ahmad, "The Opinion of Abū al-Ḥassan Al-Ash'arī (Died 324 AH/ 936 AD): 'Accidents do not Stay for Two Consecutive Times' and its Relation to Islamic Creed", *Dirasat Shari'a and Law Sciences* 48/4 (2021), 231; Mohammad Yunus Masrukhin, "The Will and the Presence of Human Being in Abu Al-Hasan Al-Ash'ari's Thought" (2021), 232.

⁶⁶ Hikmet Yağlı Mavil, *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kelâm Sistemi ve Kaynakları* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011), 163.

⁶⁷ Ahmet Nusret Özdil, *Eş'ari Kelam Sisteminde Kötülük Problemi* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 41.

göre Allah fiillerinde faili muhtardır. Yani dilediğini, dilediği şekilde yapandır. Kulları için en iyisini/aslahı yapmak zorunda değildir.⁶⁸

5.5.6. Nübüvvet

Yüce Allah'ın kulların dünya ve ahiret mutluluğu için çeşitli emirler, yasaklar ve ibret verici öğütler içeren tâlimatlar göndermesi ve bunları insanlar arasından seçeceği kimseler vasıtasıyla onlara bildirmesi aklen imkânsız değildir. Tarihi süreçte buna şahitlik etmektedir.

Eş'arî, peygamberlerin gönderilmesini Allah için vâcip görmez. Çünkü Eş'arî sistemde Allah, faili muhtardır. Fakat bu durumu yine de aklen muhal olan bir şey olarak görmeyip caiz olduğunu ifade etmektedir. Yalnız Eş'arî, Allah peygamber gönderdikten sonra onları mucizelerle desteklemesi ve onları muarızlarına karşı koruması gereklidir demektedir. Tabî bu durumda mucizelerle desteklenen peygamberlere itaatte kullar açısından vâcip olmaktadır.⁶⁹

el-İbâne isimli eserinde peygamberlerin tarihi bir vakia olduğunu aktaran Eş'arî, bazı peygamberleri zikreder. Daha sonra peygamberlik delili olarak peygamberlere verilen mucizelerden örnekler aktarır. Akabinde de peygamberlik delilinin filozofların ve bid'atçıların kullandığı cevher ve araz delilinden daha sağlam ve daha güçlü bir delil olduğunu anlatmaktadır.⁷⁰

Eş'arîler nübüvvet konusunda nebi ve resul arasında ayırımı gitmişlerdir. Resul için erkek olmayı zorunlu görürken, nebi için böyle bir zorunluluk görmez. Hatta kadın nebilerin varlığından örnekler verir.⁷¹

5.5.7. Ahiret

Eş'arîlikte Ehl-i sünnetin genel görüşüne paralel olarak, Kur'ân ve sünnetten gelen bilgileri hiç te'vil yoluna gitmeden literal olarak bakılıp nasıl anlaşılması

⁶⁸ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 246.

⁶⁹ Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 300; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 286-287.

⁷⁰ *el-İbâne Eş'arî Akaidi*, 136-144.

⁷¹ *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 300; *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 288.

gerekiyorsa o şekilde anlaşılmalıdır. Aynı zamanda bu durum Allah Resulü ve sahâbenin anladığı şekliyle anlamak da mühimdir. Çünkü naslar bizim için esas kaynak ve uygulaması da bizim için örnektir.

Eş'arî'ye göre ölen veya öldürülen eceliyle ölmüştür. Ölümden hemen sonra başlayan kabir hayatı ile ahiret bahsi açılır. Çünkü kabir azabı Allah Resulü'nün belirttiği şekliyle haktır ve gerçekleşecektir. Kabirdekilere amellerine göre ya kabir azabı ya da kabirde yaşayacakları bir mutluluk olacaktır.⁷² Bunun devamında kabir hayatından sonra kıyamet, sonra sırasıyla mahşer, mizan, sırat, cennet ve cehennem safhaları yaşanacaktır. Rızık konusunda ise Mu'tezile'nin aksine helal da olsa haram da olsa Allah kulları için rızık yaratmaktadır.⁷³ Şefaath konusunda ise Allah Resulü'nün büyük günah sahiplerine kıyamette şefaath edeceğine dair icma olduğunu belirtmektedir.⁷⁴

5.5.8. Hüsün Kubuh

Hüsün ve kubuh konusu aslında biraz fiilleri de ilgilendiren bir konudur. Allah'ın fiillerini konusunda buna aslında değinilmişti. Eşyanın kendisinde mi iyilik veya kötülük olduğu, yoksa fiillerde mi? konusu kelâmcılar arasında hep tartışma konusu olmuştur.⁷⁵

Eş'arîlerin genel tavrı tenzihi bir bakış açısına dayandığı için de konuyu tanımlamaları, çözümlenmeleri hep bu yönde olmuştur. İmam Eş'arî'nin temel yaklaşımı bir şeyin mutlak iyi veya mutlak kötü olması ancak naslarla bildirilirse bilinebilir. Akıl ise bu konuda nihâi karara varacak bir yetkinliğe sahip değildir.

Eş'arîler bir şeyin kendinde iyi veya kendinde kötü oluşuna itiraz etmekte ve böyle bir yaklaşımın nihayetinde belirli fiillerde bulunmayı Allah'a mecbur tutmaya götüreceğini, bunun ise Allah'ın yaratıcılık sıfatına hâlel getireceğini belirtmektedirler.

⁷² *el- İbâne Eş'arî Akaidi*, 170-171.

⁷³ *İslam İnanç Esasları*, 12-13.

⁷⁴ Eş'ari, *el- İbâne Eş'arî Akaidi*, 171-172.

⁷⁵ Özdil, *Eş'ari Kelam Sisteminde Kötülük Problemi*, 49.

5.6.Eş'arî'nin Eserleri

Eş'arî'nin ağırlıklı yönü kelâmcı olsa da bunun yanında tefsir, usûl-u fıkıh gibi diğer ilimlerle de meşgul olmuş, Mu'tezile, Şîa, Mecûsî, Yahudi, Hıristiyan ve tabiatçı gibi firkaların görüşlerine reddiye ya da onlara tenkit şeklinde yüzden fazla esere imza atmıştır. Ne yazık ki bunlardan günümüze sadece bir kısmı ulaşabilmiştir.⁷⁶

el-İbâne an usûli'd-diyâne, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn, Kitâbü'l-Luma' fi'r-reddi alâ Ehl-i'z-zeyğ ve'l-bid'a, Risâle fi İstihâni'l-havz fi ilmi'l-keâm, Risâle fi'l-îmân ve Risâle ilâ Ehli's-Seğr (Usûlü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a) adlı eserleri günümüze ulaşabilmiştir.

Makâlâtü'l-islamiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn: (Müslümanların Görüşleri ve Namaz Kılanların İhtilafları) Müslümanlar arasında itikatla ilgili olarak yazılan farklı görüş ve mezheplere dair önemli öncü kaynaklardandır. Özellikle kendisinden önce makâlât türünde eserler yazanların, muhaliflerin görüşlerine objektif yer vermemelerinden dolayı kendisi bu eseri kaleme almaktadır.⁷⁷ Üç bölümden meydana gelen *Makâlât*'ın yaklaşık yarısını oluşturan birinci bölümü Hz. Peygamber'den sonra hilâfet konusunda ortaya çıkan ihtilâflara ayrılmışken, ikinci bölümde kelâm konularından, Şîa ve Mu'tezile'nin görüşleriyle Allah'ın isimleri ve sıfatlarından bahsedilir.⁷⁸ Hamdeyleyle başladığı için genellikle ayrı bir eser olarak değerlendirilen üçüncü bölüm ise muhtelif şahıs ve mezheplerin görüşlerinden oluşmaktadır.

Eş'arî, bu eserinde diğer grupların görüşlerinden bahsederken zaman zaman bir karşılaştırmalı yöntem kullanmaktadır ki bu da eserin önemine katkıda bulunmaktadır.⁷⁹

⁷⁶ İrfan, "EŞ'ARÎ, Ebü'l-Hasan - TDV İslâm Ansiklopedisi", 11/444; Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", 29.

⁷⁷ Ebü'l-Hasan Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 32-34.

⁷⁸ Aydın Bayram, "Sünni ve Şii Makalat Geleneğinde Zeydiyye'nin Tanıtımı: Ebu'l Hasan el-Eş'ari ve Sa'd B. Abdullah el-Kummi'nin Makalatına Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/1 (21 Haziran 2022), 104.

⁷⁹ Kadir Gömbeyaz, "Eş'arî Mezhepler Tarihi Kaynakları", *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, ed. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 326.

Bu eserin iki yazma nüshası bugün ülkemizde de Ayasofya Camii kütüphanesinde mevcut olup diğer nüshaları Paris ve Haydarabat nüshaları olarak geçer.⁸⁰

Eş'arî, bu eseriyle aslında alana ne kadar hâkim olduğunu ispatlamaktadır. Bu aynı zamanda kendisinin sadece kendi etrafındaki meselelerle ilgilenmediğini, diğer fırka ve grupların görüşlerini de detaylıca bildiğini göstermektedir. Bir başka önemli yönü de muarızlarına karşı hakkaniyetli duruşunu göstermektedir.

el-İbâne 'an usûli'd-diyâne: (Dinin Temel İlkelerinin Açıklanması) Ehl-i sünnette intisap ettiği yıllarda kaleme aldığı bir risaledir. Bu eser girişinden itibaren bölüm bölüm, sorular ve cevaplarla devam etmektedir. Bu eserin, İmam'ın Mu'tezile'den ayrılması ile ilişkisi yadsınamaz derecededir. Hatta öyle ki Mu'tezile'den ayrılma sürecinde gördüğü bir rüyayı yukarıda zikretmiştik. İşte bu rüyadan sonra bu eseri yazdığı nakledilir.⁸¹ Eş'arî, bu eserine “doğruluktan ayrılmışlar” diye ifade ettiği “Ehl-i zeyğ” ve “Peygamber'in sünnetinde olmayan şeyleri kabul edenler” olarak tanımladığı “Ehl-i bid'a”nın görüşlerini sunmakla başlar. Kendi görüşlerini verirken de “doğruluktan ayrılanlar”ın karşıtı olarak “Ehl-i hak”, “Peygamber'in sünnetinde olmayan şeyleri kabul etme tavrı”nın karşıtı olarak da sünnete uymayı ifade eden “Ehl-i sünne” kavramlarını kullanır.

el-Lüma' fi'r-red 'ala ehli'z-zeyğ ve'l bid'a : (İstikâmetten Ayrılanlar ve Bidat Ehlinin Tenkidi Konusunda İşaretler) Allah'ın sıfatlarını, kader ve îmân konularını Ehl-i sünnete göre açıklayan eseridir. *el-Lüma'* mezhebin temel görüşlerini toplu halde içermesi açısından Eş'arî mezhebi için her zaman başvuru kaynağıdır. Mâtürîdîlik'te *Kitâbü't-Tevhîd* nasıl bir öneme sahip ise Eş'arîlik'te de *el-Lüma'* aynı öneme sahiptir.⁸² Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları, Kur'ân-ı Kerîm, Allah Teâlâ'nın iradesi, rü'yetullah, kader, istitaat, va'd ve va'îd, ta'dil-tecvîr ve imamet meseleleri olmak

⁸⁰ Kadir Gömbeyaz, *Makâlât Geleneginde İmam Eş'arî* (Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 326.

⁸¹ Ayetullah Uğurlu, *el-İbâne Adlı Eseri Örneğine Göre el-Eş'arî'nin Kelamcılığı* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 12.

⁸² Yağlı Mavil, “Eş'arîyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî”, 79.

üzere on dört bölüm içeren *el-Lüma'*, hadîs taraftarlarının görüşlerinin akılcı yöntemle delillendirildiği bir eser özelliği taşır.⁸³

el-Has 'ale'l-bahs: Kelâm ilmini ve bu ilmin kullandığı aklî istidlal metotlarını tenkit edenlere cevap olarak yazdığı risaledir.⁸⁴ Bu eser aynı zamanda *Risâle fî İstihsâni'l-havz fî ilmi'l-keîâm* olarak da isimlendirilir. Bu eser kelâm ilmiyle uğraşmanın güzelliğini, gerekliliğini anlatan bir eserdir.⁸⁵

Talat Koçyiğit, bu eserin Eş'arî'nin Mu'tezilî olduğu döneme ait olduğunu belirtmektedir.⁸⁶ Bu eserde özellikle Kelâm ilmiyle uğraşılmaması gerektiğini öne sürenlere aklî bir yöntem kullanarak cevap vermektedir. Onlara cevap verirken onların argümanlarını tersine çevirip onlara karşı kullanmaktadır.

Risâle ilâ ehli's-seğr, Usûl'ü Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a: (Sünnet ve Cemaat Ehlinin Usulü) gibi farklı isimleri olan bu eser, *Risâle ilâ Ehli's-Seğr bi Bâbi'l-Ebvâb* olarak da isimlendirilmektedir. Bu eserde Ehlu's-Sünne ve'l-Cemâat'ın görüşlerine yer verilip selefın üzerinde icmâ ettiği konuları içerir. Konuları ve dili açısından Eş'arî'nin diğer eserleri ile karşılaştırıldığında bu eserin dili daha sade ve anlaşılır, konuların sunumu ise felsefî olmayan bir yöntemle yapılmıştır.⁸⁷

Risâle fî'l-îmân isimli eser ise İmam Eş'arî'nin îmân konusunda ve îmânın mahlûk olup olmaması gibi kısımlarını ele aldığı bir eserdir.⁸⁸ Bu eserde îmânın mahlûk olmadığını, Allah'ın kelâmını ve ilmini yaratılmış sayanları tekfîr etmektedir.

⁸³ Burkân, "Eş'arî'nin İki Kitabı el-Lüma' ve el-İbâne'nin Te'lîf Zamanı Problemi", 590; Özgen, *Eş'arî ve Maturidî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları*, 10; Yağlı Mavil, "Eş'arîyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 79.

⁸⁴ Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", 31.

⁸⁵ Yağlı Mavil, "Eş'arîyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", 85; Yağlı Mavil, *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kelâm Sistemi ve Kaynakları*, 21.

⁸⁶ Talat Koçyiğit, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Bir Risâlesi", *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1960), 166.

⁸⁷ İrfan, "EŞ'ARÎ, Ebü'l-Hasan - TDV İslâm Ansiklopedisi", 11/447; Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", 32.

⁸⁸ Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", 32; Mehmet Keskin, "İmam Eş'arî'nin Bir İmân Risalesi", *Van İlahiyat Dergisi* 10/16 (15 Haziran 2022), 33.

Bunlar dışında günümüze ulaşamayan birçok eseri bilinmektedir. Bunlardan en önemlisi bir hayli hacimli olduğu rivayet edilen *Kitabu Tefsiri'l-Kur'an* adlı tefsiridir.

Kitâbu fi Halki'l-A'mâl, Kitâbu fi'l-İstîtâ'a,

eitâbu fi Cevâzi Rü'yetullah bi'l-Ebsâr,

Kitâbu fi'r-Reddi 'Ale'l-Mücessime,

Kitâbu fi'l-Cisim,

Kitâbu fi'l-İstihşâd, Kitâbu fi'r-Rü'yet,

Kitâbu fi'r-Reddi 'Ale'l-Felâsife,

Kitâbu fi'l-İmâme,

Kitâbu fi Müteşâbihi'l-Kur'an,

Kitâbu fi Ef'âli'n-Nebî,

Kitâbu fihi Beyâni Mezhebi'n-Nasârâ,

Kitâbun Kebîr fi's-Sıfât,

Kitâbu 'Ale'd-Dehriyyin,

Kitâbu'r-Redd 'Alâ Makâlâti'l-Felâsife,

Îzâhu'l-Burhân fi'r-Reddi 'Alâ Ehli'z-Zeyğ ve't-Tuğyân,

eş-Şerh ve't-Tafsıl fi'r-Reddi 'Alâ Ehli'l-İfk ve't-Tadlil,

el-Muhtasar fi't-Tevhid ve'l-Kader,

en-Nevâdir fî Dakâiki'l-Kelâm adlı eserler çeşitli kaynaklarda İmam Eş'arî'ye ait olduğu tespit edilmiştir.⁸⁹

⁸⁹ Keskin, "İmam Eş'arî ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı", 5; Doğan, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmdaki Yöntemi Üzerine (I)", 147-148; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 112-124; İrfan, "EŞ'ARÎ, Ebü'l-Hasan - TDV İslâm Ansiklopedisi", 11/447; Yağlı Mavil, *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kelâm Sistemi ve Kaynakları*, 12-13; Abdulkadir Muhammed Huseyn, *İmam El-Eş'arî (Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eşari)*, çev. Mahmut Yurdakul (İstanbul: Rihle Kitap, 2016), 110-114.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÎMÂN

1. Eş‘arîde Îmânın Mahiyeti

Hz. Peygamber’in hayatta olduğu İslam’ın ilk döneminde, herhangi bir problem durumunda doğrudan sorun çözme mercii Resulullâh’ın bizzat kendisi olmuştur. Allah Resulü’nün çözümü ise kat‘i nitelik taşımaktadır. Daha sonraki dönemlerde bu imkân kalmadığında Müslümanlar, ortaya çıkan yeni problemlere ellerindeki malumat ile çözüm bulmaya çalışmışlardır. Bu çözüm bulma çalışmaları hem inanç konularında hem de ibadet ve muamelât konularında olmuştur. Bu durumlar mezheplerin oluşmasına da zemin oluşturmuştur. Îmân konusu da bu yönüyle sürekli güncel kalmış ve üzerinde fikir yürütülmüştür. Eş‘arî’nin îmân ile ilgili görüşlerine yer vermeden önce îmânın sözlük anlamı ve istilahi anlamını vermek yerinde olacaktır.

Îmân kelimesi; kök itibariyle ن - م - ا (e-m-n) sülâsi fiil kökünden “if‘al” vezninin masdarı olarak türetilmiştir. Tasdîk, güven, eman, doğrulamak, korkuya karşı emniyet, korumak anlamlarına gelir.⁹⁰ Îmân kelimesi “bi” ve “li” harf-i ceri ile geçişli hale gelir. “bi” harf-i ceri ile geçişli yapıldığında ikrâr, tasdîk etmek anlamlarına gelir. “li” harf-i ceri ile geçişli yapıldığında ise iz‘an, kabul, boyun eğme anlamlarına gelir.⁹¹

Îmân kelimesi, küfrün, korkunun, hıyanetin ve yalanlamanın zıttı olarak kullanılır. Bu yüzden îmân, tasdîktir, güvendir.⁹² Îmân kelimesi yerinde olarak Hz. Muhammed’in (sav.) getirmiş olduğu şeriatın ismi olarak kullanılmıştır. Bazen de

⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Daru’s-Sadr, 1414), 13/23; Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212; Louis Gardet, “İman”, çev. Selim Özarlan, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1999), 315; Sinanoğlu vd., *Sistemantik Kelam*, 335; Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelam Tarih Ekoller Problemler* (Tekin Kitabevi, 2001), 109; Kamil Güneş, *İman ve Yorum* (Konya: Hüner, 2010), 13; Mahsum Aytepe, *Hak Dini Kur‘an Dili Tefsirinde İman ve Küfür Kavramı* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 8.

⁹¹ Gölcük - Toprak, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, 110; Sinanoğlu vd., *Sistemantik Kelam*, 335.

⁹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1414, 13/21.

itikad anlamında kullanılmıştır.⁹³ “*Îmân; insanın Yaratıcı karşısındaki teslimiyetini ve O’nu Rab olarak tanımamasını ifade eder.*”⁹⁴ Îmân kelimesi terim anlamı olarak, başta Allah ve Resul’üne îmân, Resulullâh’ın îmân edilmesi gerekli olarak beyan ettiği, dinin temel esaslarına şüpheye yer bırakmayacak şekilde inanmak, tereddütsüz kabul etmektir.⁹⁵ Bu şekilde inanan kişiye Mü’min denilir.⁹⁶

Îmân, İslam’ın en temel konusu olması bakımından önemlidir. Hatta dini bilginin ve yaşantının, başlangıç noktası olduğundan mezhepler açısından da üzerinde titizlikle durulan bir konu olmuştur. Her bir mezhep ya bilgi edinme yöntemlerini merkeze alarak îmânı anlamlandırmaya çalışmış, ya da mezhep görüşünü belirleyen temel konuyu açıklayacak şekilde îmânı anlamlandırmaya çalışmıştır.

İnanç konusu ile ilgili sonradan yapılan çalışmalarda îmânın tanımı, mahiyeti, yeri, sıhhati, îmân bilgi münasebeti, îmân kavramının İslam ile aynı veya farklı olması vb. pek çok konuda mezhepler tarafından farklı görüşler ortaya konulmuştur.⁹⁷

Îmân konusu, sadece daha sonra sistemleşen kelâmî mezheplerin ihtisas alanı olarak kalmamış, Müslümanlara önderlik eden alimlerin görüş belirttiği, temel konuların başında gelmektedir. Çünkü îmân tanımı, diğer alanlarla (ibadet, muamelât vb.) ilişkiyi de belirlemiştir. Örneğin; İmam-ı A‘zâm, îmânın kalp ile tasdik ve dil ile ikrâr birlikteliğini söylerken, İmam Şâfiî ise tasdik ve ikrâra ameli de eklemektedir. İmam Ahmed b. Hanbel ise îmânı; ikrâr ve amel olarak belirtirken, İmam Malik de ikrâr ve amel olduğunu, îmânın artıp eksileceğini belirtmiştir.⁹⁸

⁹³ Rağıb İsfahânî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 100.

⁹⁴ Hüseyin K. Ece, *İslâm’ın Temel Kavramları* (İstanbul: Beyan, 2013), 290.

⁹⁵ Gölcük - Toprak, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, 110; Sinanoğlu vd., *Sistematik Kelam*, 336; Zeynel Abidin Alptekin, *Kur’an’da İman Kavramının Semantik Analizi* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 100.

⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1414, 13/23.

⁹⁷ Osman Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, ed. Bülent Akot (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 185.

⁹⁸ Hasan Can Çelik - Hasan Tevfik Marulcu, “Dört Mezhep İmamının İmân Tanımları -Kelâm Bağlamında Mukayeseli Bir Değerlendirme-”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/46 (31 Ağustos 2023), 109-116.

Îmân konusu, Müslümanlar arasında gömleğin ilk düğmesi, pınarın başı mesabesinde bir konudur. Bu konuya yaklaşım ve sınırları belirleme, daha sonraki tüm meselelerde de belirleyici olmaktadır.

Meselenin anlaşılması için Kur'ân-ı Kerîm'de bu kavramın nasıl yer aldığına dair birkaç örnek vermek gerekir. Böylece îmân kavramının sınırları, muhtemel diğer anlamlarının kullanım sıklığı hakkında fikir sahibi olunabilir. Eş'arî'nin görüşlerini vermeden önce bir bakış açısı edinmek için yerinde olacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'de “امن” kelimesi kökünden türevleri ile birlikte 727 defa geçmektedir.⁹⁹ Kur'ân-ı Kerîm'in bir hidayet kitabı olduğu hususu göz önüne alındığında, îmân kelimesinin bu kadar geniş yer tutması, amacı ile uyumlu olmaktadır. Nitekim Allah'ın bir topluluğa uyarıcı (Peygamberler, Kitaplar) göndermesinin başat sebebi, sağlam, tevhide dayalı bir îmân/inanç oluşturmaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında tüm ahlaki erdem ve güzel davranışların dayandığı temel kaynak olarak bir şekilde îmânî, îmân etmenin bir gereği olduğunu ve îmân edenlerin bir özelliği olarak ortaya koymaktadır.¹⁰⁰

*“Ve de ki: Gerçek, Rabb'inizden gelendir. Artık dileyen îmân etsin dileyen inkâr etsin. Biz, zalimler için alevleri kendilerini çepeçevre kuşatan bir ateş hazırladık.”*¹⁰¹ Bu ayette de görüldüğü üzere Kur'ân-ı Kerîm'de îmân, insanın tercihi bırakılmıştır. Fakat devamında da insanın tercihinin bir sonucu olacağını da hatırlatmaktadır. Bununla beraber Yûnus Sûresi'nin 100. ayetinde yine îmân etmenin nihâi anlamda Allah'ın iznine tâbi olacağını da belirtmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Firavun üzerinden örnek verilerek îmânın ye's halinde olmaması gerektiğini, îmânın sahihliğinin bir şartı olarak bildirmektedir. *“Derken İsrâiloğulları'nı denizin öteki yakasına geçirdik. Firavun ve ordusu da haksız yere onlara saldırmak üzere peşlerine düşmüştü. Sonunda Firavun boğulmak üzereyken*

⁹⁹ Muhammed Fuad Abdalbâki, *Mu'cemü'l Müfehres li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerîm*. (Kahire: Dar'ul-Kutubi'l Mısriyye, 1364), 81-93.

¹⁰⁰ Alptekin, *Kur'an'da İman Kavramının Semantik Analizi*, 41.

¹⁰¹ el-Kehf 18/29.

*şöyle dedi: “El-hak inandım ki, İsrâiloğulları’nın îmân ettiğiinden başka Tanrı yokmuş! Ben de artık kendini O’na teslim edenlerden biriyim. Şimdi mi? Halbuki daha önce hep baş kaldırmış ve bozguncular arasında yer almıştın.”*¹⁰²

Kur’ân-ı Kerîm, îmân edilmesi gereken kısımları da bize açıklar. Nisâ Sûresi 136. ayetinde şöyle buyrulmaktadır: *“Ey îmân edenler! Allah’a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba îmân edin. Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr eden kimse iyice sapıtmıştır.”*

Îmân edilecek hususlar ayette bu kadar zikredilmiş olmakla beraber, daha sonra Cibril Hadîsi olarak meşhur olmuş hadîste kaza ve kader konusu da Allah Resulü tarafından eklenmiştir. Nitekim Allah Resulü’nün dinde teşri‘ yetkisi olduğu unutulmamalıdır.

Îmân, Kur’ân-ı Kerîm’de bir bütün olarak kabul edilir. Bakara Sûresi’nin 85. ayeti bu durumu belirtir: *“...Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? İçinizden bu şekilde davranan birinin dünya hayatındaki cezası ancak rezil rüsvâ olmaktır; kıyamet gününde ise onlar azabın en şiddetlisine itilirler. Allah sizin yapmakta olduğunuzdan habersiz değildir.”*

Ayet-i kerîme’de açıkça inanan bir mü’minin, Allah’ın vahyettiği tüm esaslara aralarında herhangi bir fark gözetmeksizin îmân etmesi gerekir. Ancak bu sayede gerçek bir mü’min sıfatı kazanabilir.

Kur’ân-ı Kerîm’de îmân, salt inanç olarak ele alınmaz. İnanç, salih amel/güzel davranış ile zikredilerek hayata aktarılmasını, davranışa dönüştürülmesini istemektedir.¹⁰³ Çünkü dinin temel amacı dünya ahiret mutluluğunu sağlamaktır. Dünya hayatının mutluluğu salih amelle sağlanabilir. Ahiret hayatının mutluluğu da îmân ile beraber kazanılabilir.

¹⁰² Yûnus 10/90-91.

¹⁰³ Bakınız; Bakara, 25, 82, 277. Nisa, 122.

Son olarak Âl-i İmrân Sûresi'nin 100. ayetinde¹⁰⁴ de geçtiği üzere, îmân ettikten sonra îmânın korunması da gerekmektedir. Çünkü sonrasında îmândan çıkmak gibi bir tehlike insanın hep yanı başındadır.¹⁰⁵ O yüzden insana ölüm gelinceye kadar îmânını korumaya çalışması gerekir ki tarih bunun ibretlik aksi örnekleriyle doludur.

Eş'arî'ye göre îmân nedir? tanımı nasıldır? Gibi sorulara *el-Lüma'* isimli eserinde cevapları bulunmaktadır. Eş'arî'ye göre îmân, "Allah'ı tasdik etmektir." Bunu söyledikten sonra da cümleyi şöyle temellendirmektedir. Kur'an'ın kendisiyle indirildiği dilin ehli olanlar, bu konuda ortak görüşte birleşmişlerdir.¹⁰⁶

Bu mesele Eş'arî'nin sistemi içerisinde önemli bir yer tutar. Eş'arî için, herhangi bir konuda özellikle literal bir anlaşmazlık yaşanırca, konuya hakem olarak Arapların bu konudaki bilgileri, kelimeye atfettikleri anlam, İslam gelinceye kadar o kelimededen ne anladıkları belirleyici olmaktadır.

Daha sonra Eş'arî, İbrâhîm Sûresi'nin 4. ayetinde¹⁰⁷ geçtiği üzere peygamberlerin kendi kavimlerinin dili ile geldiği gerçeğini dikkate almaktadır. Sonrasında da Şuarâ Sûresi'nde¹⁰⁸ belirtildiği üzere bu dilin Arapça olduğunu delil göstermektedir. Bu iki ayetle beraber konuyu Arapça diline havâle etmektedir. Konu Arapça'da nasıl kullanılıp anlaşıldıysa o şekilde anlaşılması gerektiğini öne sürmüş olmaktadır.

Eş'arî'nin kelimelerin Arapça anlamlarını esas alarak ve Arapların o zamana kadar kelimeyi nasıl anladıklarını temel alarak açıklamaya çalışmasının sebebi, yukarıda zikredilen ayetlerdir. Bu ayetler, Eş'arî için bir yol, yöntem belirtmiş olmaktadır.

¹⁰⁴“Ey îmân edenler! Kendilerine kitap verilenlerden bir grubun sözünü dinlerseniz sizi îmânınızdan vazgeçirip yeniden küfre döndürürler.”

¹⁰⁵ M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: Beyan, 2011), 29.

¹⁰⁶ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-Red 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, thk. Dr. Hammude Gurabe (Mısır: Matbuatı Misriyye, 1955), 123.

¹⁰⁷ “İstisnâsız her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara açık açık anlatsın; bundan sonra Allah dilediğini sapkınlık içerisinde bırakır, dilediğini de doğru yola iletir. O, güçlüdür, hikmet sahibidir.”

¹⁰⁸ eş-Şuarâ 26/195. “Açık bir Arapça dili ile”

Kur'ân'ın nazil olduğu dilde, yani Arapça'da îmân 'tasdîk' anlamına gelmektedir. Kendi görüşünü desteklemek için yine Kur'ân'ın kendisinden örnekler getirmektedir. Yûsuf Sûresi'nin 17. ayetinde "...doğru söylemiş olsak da sen bize inanmazsın." kısmında geçen "Îmân" kelimesinin bizi tasdîk etmezsin anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Îmânın tasdîk anlamına geldiğine delil olarak bir başka örnekte, "Filan kimse kabir azabına ve şefaate îmân etti." denildiğinde aslında kastettiği şey, bu kimseler kabir azabını ve şefaati tasdîk ettiler. Eş'arî, nihayetinde "Dilciler için bir şeyin îmân sayılabilmesi, onun tasdîk olmasını gerektirmektedir." diyerek îmânın tasdîk olduğunu beyan etmektedir.¹⁰⁹

Eş'arî, îmânın tasdîk olmasını gerektiren iki sebep belirtiyor. Bir tanesi Arapça ve Araplar, îmândan bunu anlıyorlar, ikincisi de ilahi vahiy îmânı tasdîk olarak belirtiyor. İkisi de birbirini tasdîk edince, îmân da tasdîk olmuş olmaktadır.

Eş'arî *el-Lüma'* eserinde böyle söylerken, *el-İbâne* isimli eserinde ise îmân esaslarını saydığı ve Ehl-i sünnetin görüşlerini anlattığı bölümde, îmânı "söz (قول) ve amel" olarak belirtmektedir. Allah Resul'ünden adalet sahibi ve güvenilir sahabelerin rivayet ettikleri sahih rivayetleri (Resulullâh'ta son bulan/ ulaşan) de kabul ettiklerini ifade etmektedir.¹¹⁰

Eş'arî, *Usûlü ehli's-sünneti ve'l-cemâ'a* adlı risalesinde ise Ehl-i sünnetin akâid metodunu açıklarken îmân için; Kur'ân'da ve sahih hadîslerde bize gelen buyrukların tümüne inanma, hükümleriyle amel etmeyi vâcip gördüğünü, tasdîk olarak söylemektedir.¹¹¹

Eş'arî'nin üç farklı eserinde, iki farklı tanım görmekteyiz. Eş'arî'nin hangisini tasvip ettiğini anlaşılması için öğrencisi ve aynı zamanda fikirlerini bize aktarmakla meşhur olmuş İbn Fûrek'in konuyu nasıl açıkladığı bize yardımcı olabilir.

¹⁰⁹ Eş'arî, *el-Lüma'*, 123.

¹¹⁰ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmud (Kahire: Daru'l-Ensar, 1397), 27.

¹¹¹ Eş'arî, *el-İbâne Eş'arî Akaidi*, 172; Mahmut Özdemir, *Eş'arî'nin Risâle ilâ Ehl-i's-Seğr bi Bâbi'l-Ebvâb Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi* (Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 36.

İbn Fûrek, îmân tanımını yaparken, Eş‘arî’nin usulünü koruyarak konuyu dil bilgisi bağlamında ele almıştır. Allah Teâlâ bu dini ilk olarak Araplara indirmiştir. Araplara, kendi dilleri ile hitap etmiştir. Arapların ise Kur’ân gelmeden önce de kullandıkları kelimeler ve bu kelimelerin anlamları vardı, biliniyordu. Daha sonra yukarıda *el-Lüma* ‘da geçen ayetler zikredilmiştir. Ayetlerden sonra Kur’ân’ın Arapça dışında başka bir dili olduğu iddiasını reddetmekte ve Allah’ın Araplara, Arapça ile hitap ettiğini belirtmektedir. Hatta bu konuda muhalifleri ile de bir kelimenin anlamının dilde aranacağı konusunda ittifak ettiklerini belirtmektedir. Konuyu daha sonra bir örnekle şöyle açıklamaktadır: “Efendinin köleye bir şey yapmasını emredip köle, efendisinin emrini yerine getirmesine ‘itaat etti’ şeklinde ifade edildiğini ‘îmân etti’ denilmediğini ve böylece îmânın tasdik olduğunu, itaatin ise emri yerine getirmek/ uymak olduğunu” belirterek, ikisinin aynı olmadığını ifade etmektedir. Böylece Eş‘arî’nin îmânın tanımına gelmekte ve îmân, “Kalbin tasdikidir” demektir. Bundan dolayı da dilin ikrârı tek başına îmân için yeterli değildir.¹¹² Dilin ikrârının kalbin îmânı ile beraber olması gerekmektedir. Bu durumun doğal sonucu olarak münafık, her ne kadar dili ile ikrâr etse de kalbinde îmân olmadığı için îmân sahibi sayılmamaktadır.¹¹³

Bu şekilde İbn Fûrek de, Eş‘arî’nin îmânı tasdik olarak kabul ettiğini belirtmiş olmaktadır. Eş‘arî için îmân kalpte olan tasdik, olarak kabul ettiği söylenebilir. Böyle kabul edildiğinde îmânın mahalli de kalp olmuş olur. Eş‘arî, dilin ikrârını görmezden gelmez, nihayetinde kişinin mü’min olduğunun anlaşılması için gerekli görmektedir. Ama mü’mini münafıktan ayıran şey, kalbindeki tasdik etmiş olduğu îmân olacaktır.

Eş‘arî’nin üç farklı eserinde de farklı bir tanım ortaya koymaktadır. Bunun birden fazla sebebi olabilir. Eş‘arî’nin Mu‘tezile’den ayrıldığı ilk dönem daha sıkı bir ehl-i hadîs takipçisi olması hasebiyle, onların görüşlerinde olduğunu belirttiği bir görüşü ortaya koymuş olabilir. Bir diğer durum ise, Mu‘tezile ayrılığı sonrası, kendi

¹¹² Temel Yeşilyurt - Osman Oral, “İman’da İkrar Kavramı”, *Kelam Araştırmaları* 1/10 (2012), 39; Aytepe, *Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinde İman ve Küfür Kavramı*, 21.

¹¹³ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *Mücerred-ü Makâlâti’ş-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş‘arî.*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Darü’l-Meşrik, 1987), 149-150.

müstakil fikirlerini oluşturduktan sonra söylemiş olduğu görüştür. Bu dönem için Küllâbilerle yakınlık kurduğu dönem ile de alakalıdır.¹¹⁴

Bâkîllânî de îmânı tasdîk olarak açıklamış¹¹⁵ ve İbn Fûrek'in de Eş'arî'nin görüşlerine yer verdiği eserinde îmânı tasdîk olarak almıştır. Bu iki müşterek durum da Eş'arî'nin, îmân konusundaki nihâi fikrinin îmânın tasdîkten ibaret olduğunu göstermektedir.¹¹⁶

Eş'arî'nin kendi hayat serüveni içindeki değişiklikler, nihâi görüşünün şekillenmesinde de etkili olmuştur. Bu yalnızca İmam Eş'arî'ye has bir durum değildir. Örneğin; İmam Şâfiî'nin de mezhebi görüşlerine bakıldığında kavli kadîm ve kavli cedîd diye iki ayrı dönem görülecektir. Bu, İslam tarihi ve hatta bilim tarihinin kaçınılmaz bir sonucudur. Eş'arî için de serüven bu şekilde işlemiş ve nihâi görüşleri oluşmuştur. Bu görüşler, büyük oranda daha sonra mezhep içerisinde de kabul görmüştür.

2. Eş'arî'de İmân ve İslam

Eş'arî, *el-İbâne*'de îmân ve İslam'ı aynı görmeyip ikisinin birbirinden farklı olduğunu söylemiştir. Eş'arî, *el-İbâne*'de: “İslam, îmandan daha geniştir. Her İslam, îmân değildir.”¹¹⁷ diyerek islami, îmandan daha geniş anlamda aldığı görülmektedir. *el-Lüma* ' eserinde ise îmân başlığının altında bu konuya yer vermemiştir.

Eş'arî, çok kısa ve net bir şekilde ‘îmân’ ve ‘İslam’ kavramlarını birbirinden ayırıp çok detaya girmemektedir. Detaylandırma kısmı ile ilgili görüşleri yine öğrencisi vasıtası ile öğrenilebilecektir. Eş'arî'nin iki kavramı farklı görmesinin en önemli sebebi, kelimelerin ihtiva ettikleri anlam farklılıklarıdır. Bu lafzî farklılık terim anlamlarını da ayrı kılmaktadır.

¹¹⁴ Mehmet Kubat, “Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin İman-Küfür Görüşü” (Kastamonu Üniversitesi V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu (Eş'arîlik), Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018), 262.

¹¹⁵ Yakup Hafızoğlu, “Eş'arî Kelamında İman, İslam ve Küfür Kavramları -Bâkîllânî Örneği-”, *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/1 (30 Mayıs 2020), 73.

¹¹⁶ Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 287.

¹¹⁷ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 26.

İbn Fûrek, *el-Mücerred*'de konu ile ilgili İslam'ın; “emre uymak, hükme boyun eğmek, teslim olmak” anlamlarına geldiğini söylemektedir. İmân ve İslam arasındaki farkı da her mü'minin, Müslüman olduğunu ve her Müslüman'ın mü'min olmayacağı önermesiyle ifade etmektedir. Burada Müslüman'ın, mü'min sayılabilmesi için tasdikî bir îmâna sahip olması gerektiği belirtilmektedir.¹¹⁸ Böylece kişi kalbiyle îmân etmediği sürece müslim olabilir fakat mü'min olamamaktadır.¹¹⁹

Eş'arî'nin îmân ve İslam kelimelerini farklı görmesinin temelindeki sebep, lisandaki farklılık olmuştur. Bu iki kelime dilciler için aynı anlamda olmadıkları için, aynı sayılmazlar. Örneğin; Allah, Enfâl Sûresi 2. ayette “*Müminler o kimselerdir ki, Allah'ın adı anıldığında yürekleri titrer...*” buyurduğunda, burada kastı mü'minleri övmektir. Yoksa îmânın hakîkati, îmânın kendisi kastedilmemektedir. Yine bu konuda verilecek bir başka örnek ise Tevbe Sûresi'nin 71. ayetidir. “*Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velîleridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve Resulü'ne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir.*” Aynı şekilde burada da Allah, mü'minlerin vasıflarını saymıştır, îmânın ne olduğunu belirtmemiştir.¹²⁰

Eş'arî, iki kelimenin Arapça'da farklı kullanıldığını gösterdikten sonra görüşünde haklı olduğuna delâlet edecek ayetleri de zikretmektedir. Eş'arî'nin temel yaklaşımı, Allah'ın aynı anlamda kullanmadığı bir kelimeyi biz kullarda aynı anlamda kullanmamamız gerektiğidir.

Eş'arî, *Risale ila ehl-i's-Seğr*'de ise Cibrîl hadîsini de zikrederek îmân ve İslam'ın aynı olmadığı ile ilgili görüşünü bir kez daha ortaya koymuş olmaktadır.¹²¹

¹¹⁸ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 155.

¹¹⁹ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 298.

¹²⁰ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 155.

¹²¹ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr Eş'arî, *Risâle ilâ Ehl-i's-Seğr bi Bâbi'l-Ebvâb*, thk. Abdullah Şakir Muhammed el-Cüneydi (Medine: Camiatu'l-İslamiyyet-i bi'l-Medineti'l Münevvere, 1413), 154-155.

Eş'arî, *Makâlât* isimli eserinde Ehl-i sünnet'in görüşlerine yer verirken de kendi görüşüyle paralel olacak şekilde, îmân ve İslam'ın farklı olduğunu belirtmektedir.¹²²

Sonuç olarak Eş'arî için sözlük anlamları aynı olmayan îmân ve İslam kavramlarının, terim anlamları ve kapsamları aynı olmamaktadır. Çünkü Kur'ân'da ve hadîste aynı anlamda kullanmamıştır. Bu görüş birden fazla metinde aynı kararlılıkla savunulmuştur. Aynı tavrı îmânın mahiyeti konusunda yapmış olduğu hatırlandığında, bir tutarlılık söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır.

3. Eş'arî'de Îmân ve Mârifet

Eş'arî'nin îmân tanımı yapılırken, îmânda esas düşüncesinin tasdîk olarak belirttiği yukarıda belirtilmişti. O, bu tasdîki kuru, yalın bir sözden (tasdîk) ibaret olarak görmemektedir. Mü'minin îmânındaki tasdîkin beraberinde "mârifeti" de içermesi gerekir. Bu konuda Abdulkâhir el-Bağdâdî'den gelen şu bilgi konuya biraz açıklık getirmektedir; "İmam Eş'arî'ye göre îmân, Allah ve Peygamberi'ni haber verdikleri şeylerde tasdîk etmektir. Bu tasdîk ise ancak mârifetle sahih olur."¹²³

Bu konuda Eş'arî'nin elimize ulaşan eserlerinde, doğrudan bir malûmât bulamamaktayız. Fakat Eş'arî'nin takipçileri, konu ile ilgili görüşlerini kendisine izâfe ederek bizlere ulaştırmaktadırlar. Mütekaddimûn dönemi Eş'arîler'inden olan el-Bağdâdî de bunlardan biridir. O, İmam Eş'arî'nin tasdîki mârifetle tamamlanacağını söylemiştir.

İbn Fûrek de Eş'arî'nin, îmân ve mârifet ile arasında kurmuş olduğu ilişkiye değinmektedir. O, îmânın itikad olduğunu söylemektedir. Mârifet ise Allah'a teslimiyettir. Çünkü mârifet, insanın Allah'ın kendisini yarattığına ve yönettiğine, kendisine ne zarar ne de fayda veremeyeceğine, ne sıhhat ne hayat ne ölüm ne de yeniden dirilme gibi meselelere mâlik olamayacağına inanması, itikad etmesidir.

¹²² Ebü'l-Hasan Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 418.

¹²³ Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 151; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 293.

İnsanın, Allah Teâlâ'nın kendisinden olanların sahibi olduğuna inanması, onun Allah Teâlâ'ya teslimiyetidir. Bu, Allah Teâlâ'yı yüceltmesi, (tevhid) birlemesidir. Çünkü insanın, Allah Teâlâ'nın bir olduğunu ve O'na hiçbir şeyin benzemeyeceğini bilmesi (mârifet) Allah Teâlâ'yı birlemesi (tevhid) ve tasdîkidir.¹²⁴

Tasdîk edilerek elde edilen îmânın gereği olarak, îmân edilenin sahip olduğu özellikleri bilmek gerekir ki neyin tasdîk edildiği bilinsin. Bu bilinç düzeyine de mârifet denilir. Bu mârifet hâli aynı zamanda tevhidin şartı ve Allah'ı hakkıyla tanıyıp bilmenin, yüceltmenin de şartı olmaktadır.

İmam Cüveynî de konuyu açıklarken tasdîki “Kelâmü'n-nefs” olarak belirtmektedir. Devamında tasdîkin de ancak mârifetle sabit olacağını ifade etmektedir.¹²⁵ Böylece Eş'arî'nin görüşü mezhep içindeki etkinliği de görülmektedir.

Eş'arî, mârifet ve ilim kavramlarını, aynı anlamlarda alıp arasında bir fark gözetmemiştir. Bundan dolayı bir şey bilindiğinde, aynı zamanda o şey tanınmış olur. Böylece Allah'ı bilmek, îmânın kendisi olmuş olur. Allah'a karşı cehl ise küfür olur.¹²⁶

Bilinmeyen, tanınmayan biri hakkında insan, ne bir şey düşünebilir ne hayal edebilir, ne de hakkında bir fikir beyan edebilir. Bu muğlaklık îmân etmeye de engeldir. İşte bundan sebep, kişi ilim ve mârifetle îmânı, bunların zıttıyla da küfrü elde eder. Eş'arî de kişinin istenilen bir îmâna sahip olması için önce îmân ettiği Rabb'ini tanıması ve kalbiyle tasdîk etmesi gerektiğini belirtmiş olmaktadır.

4. Eş'arî'de Îmânda Artma Eksilme

Eş'arî *el-İbâne*'de îmân, söz ve ameldir dedikten sonra artıp eksileceğini söylemektedir. Devamını ise şöyle getirmektedir: “Bu konuda âdil (güvenilir) râvîlerin, âdil (güvenilir) olan râvîlerden rivayet ederek, Resulullah'ta (sav.) nihayete

¹²⁴ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 151.

¹²⁵ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 293; Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 289.

¹²⁶ Mehmet Şaşa, “İmam Eş'arî'nin ‘Kelâm’ında Marifetullah”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Şubat 2017), 190.

eren ve sahâbelerin Resulullâh'tan (sav.) naklettikleri rivayetleri kabul ederiz.”¹²⁷ Böylece Eş'arî, dayanak noktasını da açıklamış olmaktadır.

Eş'arî'nin îmânda artma ve eksilmeyi kabul etmesine sebep olan durum, sahâbenin Allah Resulü'nden (sav.) rivayet ettikleri sahih rivayetlerdir. Çünkü Eş'arî'nin sisteminde Kur'ân, sünnet ve icmâ belirleyicidir.¹²⁸

Eş'arî, *Risale ilâ Ehl-i's-Seğr bi Babi'l-Ebvâb* isimli küçük risalesinde îmânın artma ve eksilme durumlarına değinmiş ve örnekle açıklamıştır. “Îmân artar ve eksilir. Artması taatle olur, eksilmesi de isyanla olur. Îmânın azalması bizim (İmam Eş'arî) için, îmân etmemiz emredilen hususlardan şüphe etmemiz veya onu bilmememiz (cehl) değildir; çünkü bu küfürdür. Bilakis ilmin seviyesinde ve beyânın ziyadesinde olan bir noksanlıktır. Bizler de ve nebi de (as.) dine karşı görev ve sorumluluklarımızı yerine getirdiğimizde, ikimizin itaatinin ağırlığı aynı değildir.”¹²⁹

Görülüyor ki İmam Eş'arî, îmândaki artma ve eksilmeyi îmânın bizzat kendisi olan tasdik kısmında değil, daha çok bilgi düzeyinde bir artma ve eksilme durumunu kabul etmektedir. Çünkü kişinin bilgisi arttıkça hem îmân edeceği kavramlar, durumlar artar hem de îmânında bir detaylandırma söz konusu olur. Daha çok bilen bir kişi ile daha az bilen birinin, aynı olay karşısında îmân etme durumları aynı olmaz. Bundan dolayı Eş'arî, daha çok bilgiye sahip olan Peygamber'in îmânı da daha tafsîlatlı ve daha tatmin edici olur. Ama Peygamber olmayan bir insanın ve bir Peygamber'in îmân ettiği esaslar aynıdır. Îmân edilen Allah, bir ve tek olduğu hususu düşünüldüğünde, Eş'arî'nin görüşünün haklılığı da ortaya çıkmaktadır.

Eş'arî'ye göre; îmânın tasdik ekseninde artma ve eksilme meydana gelmemektedir. Fakat tasdik edilen nesnelere artmasıyla beraber, îmânda bir ziyadeleşme meydana gelebilir.¹³⁰

¹²⁷ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 27.

¹²⁸ Yar, “Eş'arî ve Metodolojisi”, 39-41.

¹²⁹ Eş'arî, *Risâle ilâ ehl-i's Seğr*, 155.

¹³⁰ Erkan Yar, “Eş'arî'nin Teolojik Görüşleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2006), 17.

İbn Fûrek, hocasının îmânın artma ve eksilmesiyle ilgili görüşlerini şöyle açıklamaktadır: Îmân, tasdik olarak tek bir nitelikten oluşur.¹³¹ Îmânın üzerine eklenen ve üzerinde daha önce olmayan şeyleri, eklemek (ziyade/artma) suretiyle îmânın tecdidi (yenilenmesi) mümkündür. Allah Teâlâ'nın cisimlerin yaratıcısı olduğuna îmân etmek ile O'nun Hz. Muhammed'i (sav.) gönderdiğine inanmak aynı şey değildir. İkisi farklı îmân düzeyleridir. Çünkü Allah'a îmân ile Resulullâh'a (sav.) îmân aynı şey değildir. Eğer işitme (sem') delili olmasaydı, Allah Teâlâ'ya îmân eden kimsenin, Hz. Muhammed'i (sav.) inkâr etmesine akıl yoluyla itiraz edilemezdi. Allah Teâlâ'nın Resulullâh'ı (sav.) gönderdiğine inanmak, O'nun bir olduğuna ve yarattıklarına benzemediğine îmân etmek anlamına gelmez. Fakat sem'î delilleri ile sabit oldu ki, kişinin Allah'a îmân edip Resulullâh'ı (sav.) inkâr etmesi doğru değildir.”¹³²

Öğrencisinin aktardıklarından anlaşılıyor ki, îmân edilen hususları, Eş'arî aynı seviyede görmüyor, îmân etme yönüyle îmânı açıklıyor. Daha sonra iki sebepten dolayı îmânın noksan olarak nitelendirmemesinden söz ediyor. Birinci sebep; îmânı noksan olarak nitelemek, övgüye değer bir niteleme olmayıp bir nevi aşağılama ve küçümseme içermektedir. İkinci sebep ise; îmân bir bütündür ondan bir parçanın gitmesi, eksilmesi (noksan) tümünün gitmesi anlamına gelir. Örneğin; Hz. Muhammed'i (sav.) inkâr eden, her ne kadar aklî olarak Allah'ı inkâr etmemiş olsa da duyusal (sem') olarak Allah'ı inkâr etmiş olur.¹³³

Nihayetinde Eş'arî için îmân, bir bütündür ve îmân edilecek hususlar açısından bir artma ve eksilmeden söz edilmez. Fakat îmân edilecek hususların bilinmesi, daha sonra öğrenilmesi gibi inanç düzeyinden ziyade, bilgi düzeyinde olan kısmı itibari ile bir farklılık olabilmektedir. Îmân edilecek şeylerin bilgisi arttığında îmân da artmış olmaktadır. Îmân edilecek hususları itibari ile bilgisi daha az olan, daha fazla olan kişiye göre îmânı noksandır, denilebilir.

¹³¹ Fethi Demir, “İman-Amel İlişkisi ve Bunun İnsan Davranışlarına Etkileri (Eş'ârîlik Özelinde)”, *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 5/10 (30 Haziran 2022), 74.

¹³² İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 153.

¹³³ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 153.

5. Eş‘arî’de İmânın Mahlûk Olup Olmaması

İmânın mahlûk olup olmaması, Allah kelâmının ve Kur‘ân‘ın mahlûk olup olmaması ile ilintili bir konudur. Nitekim Eş‘arî’de bu konudaki delillerini sayarken diğer meselelerdeki konuların delillerine benzer deliller getirmektedir.

Eş‘arî’nin, imânın mahlûk olup olmaması ile ilgili müstakil olarak yazmış olduğu bir risâle mevcuttur. Bu risâle, girişinden anlaşıldığı üzere imlâ ettirilmiş bir risâledir. Eş‘arî bu risâleye kendisi isim koymamıştır. Bundan dolayı da bu risâleye, *Risâle fi’l-İmân*, *Risâletü’l-İmân*, *Meseletü’l-İmân* ve *Mesele fi’l-İmân* gibi farklı isimlendirmeler yapılmıştır.¹³⁴

Diğer risâlelerinde gördüğümüz bir usûl üzere kendisine bu konuda danışılıp soru sorulduğu için bir cevap mahiyetinde yazmıştır. Bu risâlede muhaliflerin de görüşlerine yer vermiş olup devamında kendi görüşlerini onlara cevap verme tarzıyla belirtmiştir.

Eş‘arî, imânın mahlûk olduğunu ileri sürenler olarak şunları zikreder; “Hâris el-Muhâsibî, Ca‘fer b. Harb, Abdullah b. Küllâb, Abdulazîz el-Mekkî ve Ehl-i Nazar’dan bir kısmıdır.” Onların böyle düşünmesine sebep olarak, meseleye yaklaşım tarzları olduğunu belirtmektedir. Meseleye yaklaşım tarzlarının merkezinde insan ve insan fiilleri olduğu için tenzîhî bir yöntem sergilemişlerdir. Böylece imân, Allah’ın sıfatı olmayıp insanların (kulların) sıfatıdır. Allah’ın kulları mahlûk olduğu için, imân da mahlûk olmuş olmaktadır.¹³⁵

Eş‘arî, muarızlarının nerede hata yaptıklarını göz önüne sererek, hatanın fark edilmesini sağlamaktadır. Çünkü meseleye yanlış bir nazardan başladığında varılan sonuç, hedeflenen sonuçtan farklı olmaktadır. Hedeflenen sonuç Allah’ı tenzih etmek iken, varılan sonuç ise Allah’a noksanlık atfetmeye götürebilmektedir. Bu meselede de bu tür bir problem görülmektedir.

¹³⁴ Keskin, “İmam Eş‘ari’nin İman Risalesi”, 35.

¹³⁵ Keskin, “İmam Eş‘ari’nin İman Risalesi”, 40; Hikmet Yağlı Mavil, “Ehl-i Sünnet Kelâmında Halku’l İman Tartışması”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2019), 439-440; Yağlı Mavil, *İmam Eş‘ari’nin Kelâm Düşüncesi*, 296.

Daha sonra Eş'arî, Ahmed b. Hanbel ve Ehl-i hadîs'in, mezkûr grubun aksine îmânın mahlûk olmadığını savunduklarını dile getirir. Kendi görüşünün rengini belli etme açısından da bu görüşün Hz. Peygamber'e (sav.) daha uygun olduğunu belirtir. Allah Resulü (sav.) şöyle buyurmaktadır: “*İttibâ ediniz. Bid'at çıkarmayınız. Her bid'at dalâlettir.*”¹³⁶ Bu hadîsle beraber aslında îmânın mahlûk olduğu görüşünün bid'at olarak değerlendirmiş olmaktadır.

Yukarıda ismi geçen kişiler, Ahmed b. Hanbel ve Ehl-i hadîs'in ortaya koyduğu görüşün aksine bir görüş ortaya koymasıyla aslında Allah Resulü'nün (sav.) sünnetinden ayrılmış olmaktadır. Allah Resulü'nün sünnetinin dışında bir görüş ortaya koymak bid'at olacağından bu kişiler, dalâlet olan bir bid'at ile iştiğâl etmişlerdir. Eş'arî, bunun yanlışlığını belirtmek için Peygamberimiz'in (sav.) hadîsini hatırlatmaktadır.

Eş'arî, “mahlûk” olan şeyin daha önce var olmaması, sonradan var olması, ortaya çıkması özelliğine dikkat çeker. Sonra da bu yönüyle mahlûku îmân ile beraber değerlendirmeye geçer. Eğer îmân, mahlûk olarak kabul edilecek olunursa, o zaman, îmânın yaratılmadan önce var olmayacağı anlamına gelir. Bu durumda da yaratılmadan önceki zamanda îmân da tevhid de var olmamış olur. Eş'arî, bu görüşü ise geçersiz görmektedir. Oysa Allah'a îmân ve tevhidin olmadığı hiçbir zaman dilimi söz konusu değildir.¹³⁷

Eş'arî'nin buradaki temel yaklaşımı, şayet îmânın mahlûk olduğu kabul edilirse ortaya bazı sorunlar çıkmaktadır. Çünkü îmân sonradan yaratıldıysa, Allah'a îmânın olmadığı bir dönem olması gerekir. Bu muhaldir. Bir diğer problem ise Kur'ân'ın da mahlûk olduğunu söylemenin kapısı açılmış olur. Bu ise küfrü gerektiren konulardandır.

Eş'arî, kendisine yöneltilen “Îmân'ın ancak mü'minde olacağı fikri, (kendisinin mevcut yaklaşımı ile) mü'minler yaratılmadan önce de îmânın var

¹³⁶ Keskin, “İmam Eş'ari'nin İman Risalesi”, 40.

¹³⁷ Keskin, “İmam Eş'ari'nin İman Risalesi”, 40; Yağlı Mavil, *İmam Eş'ari'nin Kelâm Düşüncesi*, 297.

olmasına yol açmaz mı?” itirazını da değerlendiriyor. Eş’arî cevap verirken, îmân ve tevhid kavramlarının Allah’ın zâtı ile alakalı olduğunu söylemektedir. “Allah kendi zatını ezelden beri tevhid ile nitelemiş, yüceltmiş ve tasdik etmiştir” demektir. Eş’arî burada îmânın dilciler açısından tasdik olduğunu tekrar hatırlatmakta ve meseleye bu bakış açısından bir açıklama getirmektedir. Allah’ın kendi zâtını tasdik edip tevhid ile nitelediğine değinmişti ve buna delil olarak Tâhâ Sûresi’nin 14. ayetini getirir.¹³⁸ Ayette Allah’ın kendi nefsinin sıdk ile niteleyerek kendisini tasdik etmiş olur. Yine kendi nefsinin vahdâniyet ile nitelerse bu durumda da nefsinin birleşmiş (tevhid) olur. Aynı durum azâmet için de geçerlidir. Meseleye hakem olarak yine dilbilimcileri getirir.¹³⁹

Eş’arî, îmânın yaratılma meselesini, Allah’ın ilim ve kelâm sıfatlarına benzetir. Nasıl ki bu iki sıfat yaratılmışlara ait sıfatlar olarak kullanılıyorsa, aynı şekilde Allah için de kullanılmaktadır. Yalnız Allah için kullanıldığında, “mahlûk” ve “muhtes” sayılmamaktadırlar. Îmân kavramı da aynı şekilde Allah için kullanıldığında mahlûk ve muhtes değildir.¹⁴⁰

Allah’ın ilmi ve kelâmı ezeldir.¹⁴¹ Eş’arî, bu durumu hem naklî hem de aklî olarak delillendirmektedir. Çünkü bunların olmadığı bir durum, Allah için noksanlık ifade edecektir. Allah’ın ilmi ve kelâmı ezeli olduğu gibi mutlak bir kudrete de sahiptir. Böylece Allah, her şeyin yaratıcısıdır.¹⁴² Kullar ise fiillerinde mutlak fâil olmayıp ancak fiillerini kesb ederler.¹⁴³ Bu durum îmân için de geçerlidir. Allah’ın kendisinde var olan îmân ezeli olup kullarda var olan îmân ise ezeli değildir.

Eş’arî, meseleyi açıklarken Allah’a ait olması gereken sıfatların insana hamledilmemesi gerektiğini açıklamaktadır. “îmân” ve “tevhid” kavramları Allah’ın sıfatlarıdır. Allah’ın bunlardan hali olduğu bir zaman dili olmamıştır. O yüzden îmânı,

¹³⁸“Kuşkusuz ben, yalnız ben Allahım. Benden başka ilah yoktur. O halde bana kulluk et, beni hatırında tutmak için namazı kıl.”

¹³⁹ Keskin, “İmam Eş’arî’nin İman Risalesi”, 41; Yağlı Mavil, *İmam Eş’arî’nin Kelâm Düşüncesi*, 297; Yağlı Mavil, “Ehl-i Sünnet Kelâmında Halku’l İman Tartışması”, 446.

¹⁴⁰ Yağlı Mavil, “Ehl-i Sünnet Kelâmında Halku’l İman Tartışması”, 450.

¹⁴¹ Eş’arî, *el-İbâne ‘an Usûli’-d-Diyâne*, 145.

¹⁴² Eş’arî, *el-Lüma’*, 56-59.

¹⁴³ Veysi Ünverdi, “Eş’arî ve Ebu’l-Muîn en-Nesefî’de Kesb Teorisi”, *Diyanet İlmî Dergi* 51/1 (2015), 75-76.

mü'minin sıfatı olarak kabul etmemektedir. Eş'arî, muarızlarına karşı (haklı olarak) îmân, sadece mü'minin sıfatı olarak kabul edilirse, mü'minin olmadığı bir zaman diliminde îmânın da yok olacağı endişesini taşımaktadır. Ama İmam Eş'arî ortaya koyduğu yaklaşım ve açıklama ile durumun böyle olmadığına açıklık getirmektedir.

Eş'arî bu eserinde, Allah Teâlâ'nın insanlara Arapça hitap ettiğini söyleyerek, konunun Arapça'da geldiği anlamlar çerçevesinde anlaşılması gerektiğini tekrar hatırlatmaktadır. İmân, mahlûktan bağımsız olarak kullanıldığında Allah'ın bütün sıfatlarının içinde yer alır. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah şöyle buyuruyor: “*O, Allah'tır ki kendisinden başka hiçbir ilah (tanrı) yoktur. O, el-Melik, el-Kuddûs, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-Aziz, el-Cebbâr ve el-Mütekebbîr ' dir. Allah şirk koştukları şeylerden münezzehtir.*”¹⁴⁴ Ayet-i kerîmede de görüldüğü üzere kendi nefsi için kullandığı isimler arasında “Mü'min” ismi de yer almaktadır. Esas olan, kelimenin zâhiri anlamını öncelemektir. Bu şekliyle Allah, her durumda Mü'min'dir. O, mahlûklara benzetilemeyecek ve mahlûkların sıfatlarıyla tavsif edilemeyecek kadar yücedir. Bunun dışındaki görüşlerin hata sebebi, yaptıkları geçersiz kıyas sonucudur.¹⁴⁵

İbn Fûrek, Allah'ın sıfatlarını açıkladığı bölümde, Mü'min isminin iki yönden ele alınabileceğini söylemektedir. “Birinci anlamıyla korkunun zıttı olan bir ‘emân’ anlamındadır. İkinci anlamına bakıldığında, ‘îmân’ kelimesinden türemiştir. Buradaki îmân, elbette tasdîktir. Allah'ın peygamberlerini mucizelerle tasdîk etmesidir. Yine Allah'ın vadini, vaidini tasdîk etmesidir. Bunlar tabîi fiile döner. Ancak burada kastedilen tasdik, Allah'ın kelâmı olur. Allah'ın kelâmı ise ezelîdir.”¹⁴⁶ Allah'ın ismi olan Mü'min kelimesinin îmân ile doğrudan ilişkili olarak kullanıldığı söylenebilir.

Bu kısımda Eş'arî'ye yapılan itirazlardan bir tanesi de çağdaş düşünürlerden İzutsu'ya aittir. İzutsu özetle, Eş'arî'nin yaklaşımını kafa karıştırıcı ve anlaşılmaz bulduğunu söylemektedir. Hatta “el-Mü'min” ismi ile getirmiş olduğu açıklamayı “laf

¹⁴⁴ el-Haşr 59/23.

¹⁴⁵ Keskin, “İmam Eş'arî'nin İman Risalesi”, 41.

¹⁴⁶ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 51-52.

kalabalıklığı, laf cambazlığı” olarak görmektedir.¹⁴⁷ Oysa en başta Eş‘arî, bu konuyu, diğer konularla kendi içinde tutarlı olacak şekilde ortaya koymuştur. Kur‘ân-ı Kerîm‘de zâhiri anlamları ve Arap dili açısından uygun olan anlam üzere anlaşılabilirliğini belirterek, bu muhtemel itirazlara cevap vermişti. İzutsu ise Eş‘arî‘nin uyarısına rağmen mü‘min kelimesinin muhtemel diğer anlamları üzerine bir itirazda bulunmakta ve fâsid bir kıyasta bulunmaktadır. Oysa “mü‘min”, pek çok âlim tarafından Allah‘ın kendisinden başka ilah olmadığına şahadet etmesi anlamında anlamışlardır.¹⁴⁸

Eş‘arî, muarızlarının etrafı gözlemleyip îmânı, mahlûkatın sıfatı olarak gördüklerini ve bunun sonucu olarak da îmânın da mahlûk olduğu sonucuna vardıklarını belirtiyor. Oysa “İlim” de, “Kelâm” da mahlûkatın sıfatı olduğu halde, Allah‘ın kelâmı ve ilmi muhdes veya mahlûk değildir. Hatta bu durumun iddia edilmesi tekfir sebebidir. Bir diğer itiraz ise, îmânın mahlûk veya muhdes olmadığını söylemenin, Allah ile birlikte başka kadîmleri ortaya çıkarmak olacağı şeklindedir. Eş‘arî buna cevap olarak, bu görüşün, Ehl-i Zeyğ dediği Mu‘tezile‘nin iddiası olduğunu ve bunlara gerekli cevabın da Kur‘ân, ilim ve sıfatlar konusunun mahlûk olup olmaması meselelerinde verildiğini söylemektedir.¹⁴⁹ Eş‘arî, bu konuları hem *el-İbâne*‘de hem de *el-Lüma‘* eserinde delilleriyle işlemektedir.

Eş‘arî, bu meseleyi özellikle kendi döneminin en canlı tartışmalarından biri olan “mahlûk ve muhdes” konusu ile doğrudan ilişkili olarak ele almaktadır. Eş‘arî, şayet îmâna mahlûk ya da muhdes denilirse, bu durum kişiyi bir sonraki adımda Kur‘ân‘ın mahlûk olmasını söylemek ile karşı karşıya bırakacağını farkındadır. Konuyu da bu yönüyle değerlendirmektedir. Kendi içinde tutarlı bir şekilde îmânın mahlûk olmadığını söylemektedir. Mahlûkat yaratılmadan önce de Allah‘ın zâtı, nasıl tevhide sahipse aynı şekilde ‘îmâna’ da sahiptir. Bundan dolayı Allah, kendisi için ‘el-Mü‘min’ demektedir.

¹⁴⁷ Toshihiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000), 249-250.

¹⁴⁸ Yağlı Mavil, “Ehl-i Sünnet Kelâmında Halku‘l İman Tartışması”, 439.

¹⁴⁹ Keskin, “İmam Eş‘ari‘nin İman Risalesi”, 41.

Netice itibariyle Őu sonuca varılabilir. İmân kavramı, hem Allah için hem de kullar için aynı kelime ile kullanılmaktadır. İmân ise tasdîktir. Kullar açısından bakıldığında Allah'tan gelen haberleri tasdîk etmektir. Allah için bakıldığında ise kendi zâtında, ezeli bir şekilde imân bulunmaktadır. Çünkü bunun aksi muhaldir. Allah'ın tasdîki ise Peygamberlerini mucizelerle desteklemesi, ayette yer aldığı şekliyle kendisini Allah olarak belirttiği örneklerindeki gibidir.

EŐ'arî, Allah'ın imânının yaratılmadığını ezeli olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. Fakat buna mukabil kulların imânın durumundan bahsetmemektedir. Daha sonra mezhep içiresinde bu konuya dair kulların imânının durumu hakkında daha esnek görüşler de ortaya konmuştur.¹⁵⁰

6. EŐ'arî'de İmân ve Büyük Günahlar

Büyük günah meselesi özelde EŐ'arîliğin teşekkülünde, daha genelde ise diğer Kelâmî mezhepler için önemli bir yere sahiptir. Nitekim dönemin önemli tartışma konularından biridir. Bu konuda verilecek cevaplar itikadî ve siyasî sonuçları olan bir meseledir. Aynı zamanda bu konu mezhepler arasında ayırt edici bir sınırdaki bulunmaktadır.

EŐ'arî, *el-İbâne* 'de ehl-i kıbleden kimseyi işledikleri günahları sebebiyle tekfir etmediklerini söyleyerek genel bir ilke ortaya koymaktadır. Bu günahlara örnek olarak; zina, hırsızlık ve içki içmeyi gösterir. Hâricîler ise bu günahı işleyenleri tekfir ederek onların kâfir olduklarına inanmışlardır. Daha sonra ise bizim bu konudaki görüşümüz şudur, diye açıklamada bulunur. Yaptığı açıklamada, bir kimse büyük günahlardan işlerse; zina, hırsızlık ve bunlara benzeyen günahlar gibi, bunları Hâricîler gibi bizde kınıyoruz. Fakat bunların haram olduklarına imân etmezse, yani bunları helâl kabul ederse ancak o zaman kâfir olur demektedir.¹⁵¹

EŐ'arî'nin *el-İbâne* 'deki temel yaklaşımı, günah oldukları inkar edilmedikleri sürece bu günahlar, kişiyi dinden çıkarmaz sadece günahkâr yapar. Daha sonra Şefaât

¹⁵⁰ Yağlı Mavil, "Ehl-i Sünnet Kelâmında Halku'l İman Tartışması", 453.

¹⁵¹ EŐ'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 26.

konusunda, Hz. Peygamber'in şefaâtinin, büyük günah sahiplerine olduğu düşünüldüğünde, bir yönüyle konu oraya havâle edilecektir.

Eş'arî, *el-Lüma'* eserinde ehl-i kiblede olup fakat fâsık olan bir kimsenin mü'min olup olmayacağı sorusuna karşılık şöyle cevap veriyor: "Evet, o îmânıyla mü'min'dir. Mü'min olmakla beraber işlediği büyük günah ve fıskıyla da fâsıktır." Konuyu daha önce de şahit olduğumuz yöntemlerinden biri olan, dilciler ve Arapça açısından nasıl anlaşıldığına getiriyor. "Dilciler icmâ ettiler ki; *vurma* işini yapan, fiilini işleyen kimseye *vuran*, *öldürme* eylemini gerçekleştiren kimseye *kâtil*, *küfür* eyleminde bulunan kimseye de *kâfir*, kendisinden *fısk* sadır olana *fâsık* ve tasdik fiilini işleyene *musaddik* denilir. İşte böyle kendisinde *îmân* bulunan kimseye de *mü'min* denilir."¹⁵² Eş'arî böylece bu konuda da dilin sınırları içerisinde kalmış, dilin izin verdiği kadar yorumlamada bulanabileceğini göstermiştir.

Eş'arî, meselenin tam anlaşılması için önce bir kavram analizi yapmaktadır. Çünkü kavramların nasıl anlaşılacağına yöntemi, sonuca doğrudan etki etmektedir. Eş'arî, bir kavramı Kur'an diline uygun olarak anlamayı gerekli görmektedir. Aynı zamanda dikkat çektiği bir diğer husus, herhangi bir eylemde bulunmak kişiyi sadece o eylemin fâili yapar. Bir eylemin fâili olmak başka bir şeydir. O fiilin doğruluğu, yanlışlığı ile ilgili bir kanaate sahip olmak veya itikadî bir tavır takınmak başka bir şeydir.

Şayet fâsık için; mü'min de değil, kâfir de değil denilirse, o zaman kendisinde küfür de bulunmamış olur, îmân da bulunmamış olurdu. Böyle olduğunda ise bu kimseye 'Muvahhid' de denilemez, 'Mulhid' de denilemez, 'Evliya' da denilemez, 'Allah Düşmanı' da denilemez. Böyle bir şey ise mümkün değildir. Bu mümkün olmadığına göre, Mu'tezile'nin ona ne kâfir denilir ne de mü'min denilir görüşünün de imkânsızlığı ortaya çıkmış olur. Aynı şekilde fâsık kimse, fısk eyleminde bulunmadan önce tevhid inancından dolayı mü'min olduğuna göre, bu kişinin tevhid inancının sonrasında zina etmesi, ondan ayrılmayan îmân vasfını ortadan kaldırmaz.¹⁵³

¹⁵² Eş'arî, *el-Lüma'*, 123-124.

¹⁵³ Eş'arî, *el-Lüma'*, 124.

Eş'arî, fâsık kimseye karşı nötr durmanın, onun durumunu Allah'a havâle etmenin çözüm olmayacağını belirtmektedir. Çünkü kişi bu dünyada îmân ettiğini beyan etmiş ve fâsık durumuna da bu dünyada düşmüştür. Onun hakkında bu dünyada bir hükümde bulunmak gerekir. O yüzden o ne mü'mindir ne de kâfirdir denilemez.

Eş'arî, Ehl-i's-Seğr'e göndermiş olduğu risâlesinde bu konuya değinmiş ve ümmetin üzerinde icmâ ettikleri bir konu olduğunu belirtmiştir. Allah ve Resulü'ne (sav.) îmân etmiş bir kimseyi, hiçbir günah îmândan çıkarmaz. Îmânlarını ancak küfür götürebilir. Ehl-i kiblede olanlar günahlarından dolayı tekfir edilmezler. Dinin diğer emir ve yasaklarına karşı sorumludurlar. Bu konuda icmâ vardır. Allah'ın Kible ehli olan günahkârları mü'minler olarak isimlendirdiği ile ilgili Mâide Sûresi'nin 6. ayetini (*Ey îmân edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi yıkayın...*) göstermektedir. Kaderiyye'nin dediği gibi eğer günahları onları îmândan çıkarsaydı, o zaman abdest onlara farz olmazdı. Allah Teâlâ'nın hitâbı da onlara değil sadece günahkâr olmayan mü'minlere olurdu. Cuma Sûresi'nin 9. ayetinde de Allah şöyle buyuruyor: "*Ey îmân edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.*" Burada da hitap tüm mü'minleredir. Günahkâr mü'minler hariç tutulmamıştır.¹⁵⁴

Eş'arî, Allah Kur'ân-ı Kerîm'de günah işlemenin kişiden mü'min ismini almadığını söylemektedir. Yine Kur'ân-ı Kerîm'de mü'minlere emirde, aralarında herhangi bir ayrıma gitmeksizin hepsini aynı isimle kabul etmesi önceki ayetle düşünüldüğünde, günahkâr olmak ile kâfir olmanın aynı şey olmadığını, farkının anlaşılacağını belirtmiş olmaktadır.

Eş'arî, Mu'tezile'nin önderi olan Vâsıl b. Atâ ortaya çıkmadan önce genel geçer iki görüş olduğunu belirtiyor. Ne zaman Mu'tezile ortaya çıktı, bu konuda yeni bir görüş daha ortaya koymuş oldu. Mu'tezile'den önce birinci görüş Hâricîlerin ileri sürmüş oldukları görüştü. Onlar Mürtekîb-i kebîre'yi (büyük günah işleyen kimse) kâfir olarak görüyorlardı. Bunlara karşılık ehl-i istikâmet ise bunların îmânları ile mü'min olduklarını; işlemiş oldukları, büyük günahları itibariyle de fâsık olduklarını

¹⁵⁴ Eş'arî, *Risâle ilâ ehl-i's Seğr*, 156-157.

kabul ediyorlardı. “Ne mü’min’dir ne de kâfirdir.” görüşünü ise Vâsıl b. Atâ’ dan önce kimse ileri sürmemişti. Vâsıl b. Atâ bu görüşü ileri sürerek ümmetin icmâsından ayrılmıştır. Mu‘tezile’nin, Mu‘tezile (ayrılıkçı, ayrılmış) olarak isimlendirilmesi, bu ve bunun gibi icmâyâ muhalefeti sebebiyle gerçekleşmiştir. Müslümanlar’ın kendi aralarında ittifâkı gösterir ki, Vâsıl b. Atâ’nın “Ne mü’mindir ne de kâfirdir görüşü, batıldır. Son olarak Eş‘arî, “Vâsıl b. Atâ’dan gelen bu görüş şayet câiz olsaydı, o zaman bir başkası da çıkıp şöyle diyebilirdi: Büyük günah işleyen kimse, îmânî ile mü’mindir. Fakat işlediği fısık sebebiyle fâsık değildir. Oysa bu görüş, kabul edilebilir bir görüş değildir. Çünkü fısık işleyen bir kimsenin fâsık olmaması düşünülemez. Böylece Mu‘tezile’nin görüşünün içerisinde içinde îmân olmayan birine mü’min olacağı iddiasından dolayı, bu görüş imkânsız ve kabul edilebilir değildir.”¹⁵⁵

Meselenin bu kadar yaygınlaşıp kökleşmesi, Mu‘tezile ve ısrarcı görüşleri yüzünden olmuştur. Her ne kadar konunun çıkış noktası Sıffin Savaşı’na dayansa da Mu‘tezile’nin sahip olduğu bakış açısı mevzuyu hep canlı tutmuştur. Mu‘tezile’nin bakış açısı durumu çözmek yerine, daha çok sürüncemede bırakmaktadır. İmam Eş‘arî, kendi görüşlerinin kabulü hâlinde, tersine bir sorunun onları nasıl açıkta bıraktığını göstererek, görüşlerinin delilinin zayıflığını da ortaya koymaktadır.

Eş‘arî; ehl-i kible günahkârların tekfir edilemeyeceğini söylerken, bid‘at ehlini bu durumun dışında tutmuştur. Bu grup dışında kimsenin tekfir edilemeyeceğini ve haklarında cennet veya cehennem ehli denilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü Allah Nisâ Sûresi’nin 48. ayetinde şöyle buyurmuştur: “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar. Allah’a ortak koşan kimse büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.” Bu ayet gereği kimin cehennem ehli olacağı, kâfir olacağını ancak Allah belirleyebilir. Bir hadîste Hz. Peygamber (sav.) “Ehl-i kibleden hiç kimseyi cennette veya ateşe (Cehenneme) koymayın.” buyurarak bu konuda takınılması gereken tavrın ne olması gerektiğini belirlemiştir.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Eş‘arî, *el-Lüma’*, 124-125.

¹⁵⁶ Eş‘arî, *Risâle ilâ ehl-i’s Seğr*, 158.

Eş'arî'nin görüşlerinin temelini Kur'ân ve Sünnet oluşturur. Eş'arî'yi Mu'tezile'den veya Hâricîlerden ayıran şey onun nasslara bağlılığıdır. Hz. Peygamber'in (sav.) ehl-i kible ile ilgili tutumunun netliği ve ayetlerin bunu destekliyor olması, Eş'arî'nin görüşlerini şekillendirmiştir. Bu aynı zamanda Mu'tezile ve Hâricîler gibi ümmeti bölen bir görüş değil aksine ümmeti bir arada tutan bir görüş olması itibariyle de önemli ve değerlidir.

Eş'arî ile Mu'tezile, her ne kadar aynı kelimeyi kullanıyor olsalar da “fâsık” kelimesine atfettikleri anlam aynı değildir. Eş'arî, fâsık derken büyük günah işleyen bir kimsenin sıfatından bahsetmektedir. Böyle bir kişi hâlâ mü'min olarak isimlendirilmektedir. Mu'tezile ise büyük günah işleyen kimseye fâsık derken, o kimsenin ismi olarak söylemektedir. Bu durumda ismi değiştiği için o kimse artık mü'min olarak isimlendirilmemektedir.¹⁵⁷

Eş'arî için temel bir prensip vardır ki o da, îmân tasdikten ibaret olduğu için ehl-i kible dediğimiz îmân etmiş bir kimse, tekfir edilemez. Îmân'ın kendisinde artma ve eksilme olmadığı için ve ameller îmandan bir cüz sayılmadığı içindir ki büyük günah işleyen kimse, günahkârdır fakat kâfir değildir. Çünkü Allah, Müslümanlara Arapça hitap etmiştir. Arapça dil bilgisi de durumun bu şekilde anlaşılacağına olanak tanımaktadır. Eş'arî'nin bu şekilde düşünmesine sevk eden bir diğer neden ise nass olmuştur. Hem ilgili ayet hem de hadîsler günahkâr kimselerin tekfir edilmemesini salık vermektedir.

7. Eş'arî'de Îmânda İstisnâ ve Muvâfât

Îmânda istisnâ konusu Eş'arîler ile Mâtürîdîler ve Mu'tezile arasında önemli sayılabilecek bir tartışma konusu olmuştur. İstisnâ; bir şeyi ayrı tutmak, dışarda bırakmak anlamına gelmektedir.¹⁵⁸ Konu daha çok “Ben mü'minim.” ifadesine, “inşallah” lafzı ile îmânda istisnâ yapıp yapılmayacağı üzerinde tartışılmıştır.¹⁵⁹ Mâtürîdî bu konuda kesin bir şekilde îmân'da istisnâ yapılamayacağını belirtmektedir.

¹⁵⁷ Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 296.

¹⁵⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 213; Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 231; Hafizoğlu, “Eş'arî Kelamında İman, İslam ve Küfür Kavramları -Bâkillânî Örneği-”, 87.

¹⁵⁹ Sinanoğlu vd., *Sistemantik Kelam*, 348; Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 231; Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, 186.

Sebeup olarak sunduğu argüman, istisnâ yapıldığında bu şüpheyi gerektirir. İmânda ise şüphe olmaması gerekir.¹⁶⁰

İmânda istisnâ yapılamayacağını ileri sürmenin arka planında imânda herhangi bir şüpheye yer vermemektir. Çünkü imân, mutlâkiyet gerektirir. En ufak bir şüphe, imânı ortadan kaldırır. O yüzdendir ki imân etmeyi ikrâr etmek için şehadet lafzı kullanılır. Bu temkinlilik onları İmam Eş'arî'den farklı bir pozisyon almaya itmiştir. Eş'arî, imân için kişinin ölümüne kadar tüm hayatını düşünerek karar verirken, istisnâyı kabul etmeyenler daha çok içinde buldukları âna bakarak bir yargıda bulunmayı tercih etmişlerdir. Bu durum iki grup arasında anlaşmazlığa sebep olmuştur.

Eş'arî, imânda istisnâyı mümkün görenlerdendir. Çünkü, Allah'ın ezelde belirlediği hâliyle bir kişi 'saîd' ise 'saîd', 'şakî' ise 'şakî' olarak kalır, durumunda bir değişiklik olmaz. Bundan dolayı da hâl değil nihâi durum, asıl geçerli olan durumdur.¹⁶¹

İmânda istisnâyı kabul etmeyenler, istisnâ koşulması durumunun şüphe doğuracağını düşünüp, öyle kabul etmemişlerdir. Oysa Eş'arî, meseleye çok daha bütüncül bakmaktadır. Eş'arî'ye göre 'inşallah' lafzını kullanmak, bir şüphe barındırmamaktadır. Şüphe amacıyla söylenen bir lafız da değildir.

Eş'arî'nin, eserlerinde bu konuya geniş olarak yer verdiği söylenemez. Kendi görüşleri, daha sonra takipçileri vasıtasıyla ortaya konulmuştur. Yalnızca *el-İbâne*'de istisnâ ile ilgili bir pasaj geçmektedir. Eş'arî, bir misal ile konuya açıklık getirmektedir. Eğer alacaklı bir kimse gelip hakkını talep ederse ve borçlu da ona, "Vallahi, onu yarın sana vereceğim inşallah." şeklinde cevap vermesi durumunda; bu kişiye, Allah'ın borçluya alacaklının hakkını vermeyi dileyip dilemediği şeklindeki soruya nasıl cevap vereceği soruluyor. İmam Eş'arî'nin bu soruya müspet cevap verilmesi durumunda, bu sefer kendisi onlara bir soru yöneltiyor. Bu durumda yarın olur da bu kişi diğerine hakkını vermezse, o zaman da dediği ile çeliştiği için yeminini bozmuş olmaz mı?

¹⁶⁰ Ebü Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2002), 505-510.

¹⁶¹ Esra İkbâl Danışan, *İmam Mâtürîdî ve İmam Eş'arî'nin İman Anlayışlarının Karşılaştırılması* (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 68; Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 296.

Tabî ki bu sorunun cevabı kaçınılmaz olarak müspet olacaktır. Devamında İmam Eş'arî, meseleyi daha da açıklığa kavuşturmak için örneğine devam ediyor. Nasıl ki biri, "Allah'a yemin olsun, yarın fecrin doğuşunda sana hakkını vereceğim." diyerek yemin ederse ve ertesi gün fecr doğduğunda, yemin ederek vereceğine dair söz verdiği hakkı vermediğinde yemini bozulursa, aynı şekilde de bir kimse başkasının hakkını vermeyi Allah'ın dilemesine bağlarsa ve hakkını vermezse yeminini bozmuş olur.¹⁶² Burada Eş'arî, istisnâ konusunun önemli bileşenlerinden 'inşallah' kavramının kullanılmasına örnekler verip, muhtemel sonuçlarına dikkat çekmektedir.

İbn Fûrek bu konu ile ilgili olarak ayrı bir başlık açmıştır. Allah katında gerçek/hakîkî îmân sahibi olan bir kimsenin, aslında onun nihâi âkıbetinin böyle olacağı Allah'ın bilgisi dahilindeydi. Allah o kişiden razı olmuştur. Bu aynı zamanda muvâfât esnasında da îmân sahibi olmak ile ilgilidir. Bu durumda muvâfâta bir tanım yapmak gerekmektedir. Muvâfât: ölüm anındaki îmâna vurgu yapmak, mü'min ve kâfirin âkıbetinin ne olacağını ve kıyamet günü Rabb'ine ne ile kavuşacağını düşünmektir. Böylece Allah'ın va'di ile va'idi, rızâsı ile gazâbı, sevgisi ile buğzu ve velâyeti ile adâveti buna bağlı olur.¹⁶³

Muvâfât kavramı Eş'arî'nin meseleyi anlatırken ne kastettiğini anlamak için yardımcı olmaktadır. Çünkü İmam Eş'arî'ye göre anlık îmân, ölüm anında korunmadıysa bir değeri olmamaktadır. O, Allah katında kâfir olarak yazılmış olacağı için ölüm ânına kadar îmân durumunun korunması gerekmektedir. Çünkü Allah, tüm insanlar için cennet ve cehennemini hazırlamış, kimin cennetlik, kimin cehennemlik olduğu belirlenmiş, kimin nimetler göreceği kimin ise azap göreceği de bellidir. Bunun bilgisi de zaman mefhumu içerisinde hapsolmuş insan için ayan olmadığına göre, kişinin âkıbeti hakkında inşallah demesi, bir temenni hâline gelmiş olmaktadır.

¹⁶² Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 202-203.

¹⁶³ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 161; Mustafa Selim Yılmaz, *Kavram Atlası Kelam II*, ed. Bülent Akot (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 237; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 230-231.

Mutlâk, gerçek, hakîkî îmân, muvâfâtın hâsıl olduğu, son nefeste ve yakîn geldiğinde, varlığını koruyan îmân olmaktadır. Burada kastedilen îmânda herhangi bir noksanlık değil, nihâi durum tespitidir.¹⁶⁴

Bu durumun ortaya çıkardığı bazı doğal sonuçlar vardır. İnsanın yanındaki mü'min ile Allah'ın yanındaki mü'min aynı olmayabilir. Örneğin; biz bir kişiyi, zâhiren mü'min olarak bilebilir, öyle zannedebiliriz. Bu kişi, gerek ölmeden önce îmândan dönmüş olması, gerekse içinde îmânın olmamasından kaynaklı sebeplerden dolayı, Allah katında mü'min sayılmayabilir.

Böyle bir durumda elbette biz zâhire bakar ve ona bir mü'mine davrandığımız gibi davranırız. Fakat onun, Allah katındaki âkıbeti ve mal konusunda hükmü elbette farklı olacaktır. İnsanların yanında onun durumu, zâhire göre değerlendirilirken, Allah'ın yanında onun durumu bâtına göre değerlendirilir.¹⁶⁵

İbn Fûrek kendi arkadaşlarından bazılarının “مؤمن بالله تعالى” ile “مؤمن عندالله تعالى” cümleleri arasında bir ayırım gözetmiş olduğunu belirtiyor. Birinci grup için Allah'a îmân eden ve îmân hâlinin âkıbeti belli olan bilinen kişiler için kullanılır. İkinci grup ise zâhiri olarak, hükmü ile ismen mü'min olduğuna kanaat getirilen kişiler için kullanılır. Fakat Eş'arî, bu iki cümlede lafız olarak aralarında fark görmemiş ama işaret ettikleri anlam itibariyle aralarında fark olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁶ Böylece Eş'arî'nin baştan beri ortaya koyduğu bir tespit ortaya çıkar. Bu da kişinin asıl îmânını muvâfât ile yani Allah'ın huzuruna hangi hâl ile çıktığını belirler, durumunu biraz daha açıklamış olmaktadır.

Aslında bu iki kavram, meselenin biraz daha anlaşılmasını sağlamayı kolaylaştırmaktadır. Çünkü Allah katında mü'min olmak nihâi hedeftir ve her îmân eden kişi bunun çabasıdadır. Bu, insanların iç dünyası ile alakalıdır. Çünkü îmân etmek, tasdik etmektir. Bu tasdik, ikrâr edilmese de Allah katında geçerlidir. O yüzden hayat serüvenini mü'min olarak tamamlamaya muvaffak olmuş kişiler, Allah katında

¹⁶⁴ Mehmet Keskin, “Eş'arî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007), 98.

¹⁶⁵ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 161.

¹⁶⁶ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 161.

îmân ehli olarak yazılmış olur. Öte yandan şimdiki zaman içinde Allah'a îmân etmiş veya Allah'a îmân ettiğini sadece ikrâr etmiş bir kişi, Allah katında îmân ehli olarak yazılmadıysa, ne kadar mü'min olduğunu söylesse söylesin, bu nihâi gerçeği değiştirmemektedir. Eş'arî'de bu duruma dikkat çekip açıklamaya çalışmaktadır.

Bu temel ayrımın farkında olduktan sonra şimdi sıra, bir kimsenin 'inşallah' lafzı ile beraber ve 'inşallah' lafzı olmaksızın kendisine "Ben mü'minim." demesinin doğurduğu sonuçlara bakılır. Falan kişinin 'inşallah' lafzı kullanmadan "Gerçekten mü'mindir." ile "Hükmen mü'mindir." diyebilmenin tek imkânı, ancak bu konuda sahih bir haber gelirse olabilir. Öbür türlü mümkün olmamakta, bu durumun Allah'ın ilmine ve iradesine terk edilmekten başka çaresi kalmamaktadır. Yukarıda da geçtiği üzere kişi kendisi hakkında bir hüküm verir de sonra Allah katında nihâi hükmü farklı olabilir. Bundan dolayı kişinin kendisi için "Ben gerçek mü'minim." demekten kaçınması gerekir. Çünkü bunu, bu şekilde söylesse inancı hakkında nihâi bir hükme varmış olur. Halbuki bu hususta kişinin içinde bulunduğu an ile nihâi hüküm farklı olabilir. Hükümde kesin olarak emin olmanın imkânı yoktur. Kesin olarak emin olunamıyorsa böyle bir ifade kullanmak da câiz değildir. En uygun çözüm meseleyi Allah'a havâle etmektir.¹⁶⁷

Eş'arî, insanın emin olmadığı bir konuda rol çalarak hüküm vermesinin uygun olmadığını belirtmiş olmaktadır. Onun görüşü, kişi kendinden emin bir şekilde kendisinin mü'min olduğunu ifade etmesiyle, îmândaki kesinlikten ziyade (geleceği de düşünerek) bilmediği bir konuda kesin konuşmuş olmaktadır. Bu da uygun bir davranış değildir. Aşağıdaki ayetler de nihâi durumu yalnızca Allah'ın bildiğini göstermektedir.

Enfâl Sûresi 4. ayette geçen "*Gerçek müminler işte onlardır.*"¹⁶⁸ ve Nisâ Sûresi 101. ayette geçen "*İşte gerçek kâfirler...*"¹⁶⁹ ifadeleri de Allah'ın onların hâlleri ve sonuçlarını bildiği ve bunları haber verdiği ölçüde yorumlanmıştır.¹⁷⁰

¹⁶⁷ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 162.

¹⁶⁸ أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا

¹⁶⁹ أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا

¹⁷⁰ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 162-163.

Eş'arî'nin İstisnâ ve Muvâfât teorisinin arka planında, Mâtürîdîler ile aralarında ihtilaf vardır. Eş'arî'nin meseleye yaklaşımında, Allah'ın sıfatlarının ezelîliği ve ebedîliği vardır. Çünkü Allah, ezelî ve ebedî ilmiyle kişinin geçmiş, ân ve geleceğini pekâlâ bilmektedir. İnsanın durumu ise bundan mustağnîdir. O hâlde insan, îmânının gelecekteki durumu hakkında konuşurken 'İnşallah' lafzını kullanmalı çünkü işin o kısmından haberdâr değil, bir garantisi de bulunmamaktadır. Eş'arî, bunu söylerken Mâtürîdîler'in iddia ettiği gibi şüpheden bahsetmiyor, bilakis bir hakîkate dikkat çekiyor. Bunu söylerken, ancak Allah açısından bakıldığında; kişinin mü'min mi, kâfir mi, saîd mi, yoksa şakî mi yazıldığına belli olduğunu söylemektedir.

8. Eş'arî'de İmân Amel İlişkisi

İmân ve amel problemi, İslam toplumunda ilk çıkan ve Müslümanlar arasında ayrışmaya neden olan ilk problemlerden biridir. Bu tartışmanın temelindeki problem, îmân ve amel arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağıdır.¹⁷¹ İmân amelden bir parça/cüz mü sayılacak? Yoksa îmân ayrı, amel ayrı olarak mı kabul edilecektir? Bu sorulara verilen cevapların toplum nezdinde getirdiği bazı sonuçları olmuştur. Çünkü îmânın amelden bir parça olması, günahkârların durumları bir probleme dönüşmektedir. Şayet ameller îmandan bir parça değilse, îmân ve küfür sınırı belirlenirken ölçünün nasıl kurulacağı başka bir mesele olmaktadır.

Bu meselenin tartışma sahnesine çıkış sebebi, Allah Resulü'nün (sav.) vefatından sonra üçüncü halife Hz. Ali (ra.) zamanında yaşanan, Cemel ve Sıffin olaylarına dayanmaktadır. Bu olaylarda karşı karşıya gelen Müslümanlar maalesef ki birbirlerini öldürmüşlerdir. İslam ise Müslüman katlini büyük günahlardan saymaktadır. Bu durumda, bu olaylara karışanların durumlarının ne olacağı konusu, 'îmân' ve 'amel' tartışmasının tam merkezini işgal etmektedir. Ya amel, îmânın bir parçası olarak sayılacak ve bunlar İslam dairesinin dışına itilecek ya da amel, îmandan bir parça sayılmayıp bunlar İslam dairesinde tutulmaya devam edilecektir.¹⁷² Burada

¹⁷¹ Recep Önal, "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (23 Mart 2016), 130.

¹⁷² Muhit Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 41-42.

mevzubahis olaylarda yer alan kişiler, aynı zamanda İslam'ın ilk nesli olunca da onları tekfir etmek kolay ve hakkâniyetli olmayacaktır.

Bu mesele, İslam'ın ilk tartışılan meselelerinden olunca tartışma öznesi olan kişiler de İslam'ın ilk nesli olan kişiler olmaktadır. Bu ilk nesil hakkında hem Kur'ân'da hem de hadislerde onları tezkiye eden hususlar mevcut olması itibariyle savunmalar biraz daha kat'î olmuştur. Hâl böyle olunca mezheplerin bu konudaki tutumları önem arz etmektedir. Bu meselede takınılan tavır, mezheplerinin bakış açısını da ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu meseleler ve öznesi olan kişiler hakkında görüş belirtmekle, mezhepler muarızlarına karşı bir meşrûiyet çabası içerisinde olmuşlardır.

Îmân ve amel konusunun tartışılan kısımlarından diğer bir tanesi de Cemel ve Sıffin olayların devamında gerçekleşen Hakem Olayı'dır. Hâricîler, Hakem Olayı'nda Hz. Ali'nin (ra.) hakemleri kabul etmesini tekfir sebebi saymışlardır. Bu görüşlerini de amelin, îmân ile olan ilişkisine dayandırmışlardır. Hâricîlerin bu aşırı tutumlarına karşılık Mürcie denilen bir grup ortaya çıkmış ve onlar da bu kişilerin durumlarını Allah'a havâle ederek onları tekfir etmekten kaçınmışlardır.¹⁷³

İki benzer tutumun çözüm üretememesi bir yana, vardıkları nihâi sonuç, sahâbeyi zan altında bırakmaktadır. Bu ve benzer sebeplerden dolayı Eş'arî, sahâbeye gereken ihtimâmın gösterileceği ve ehl-i bid'ate de cevap olacak bir görüşü ileri sürmek zorunda kalmıştır. Bu görüş aynı zamanda orta yolu bulma, haksızlık barındıran aşırı görüşlerden kaçınmayı da hedeflemiştir.

Erken dönemde îmân ve amel ile ilgili farklı bir görüş ortaya koyan diğer bir grup Mu'tezile'dir. Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ, büyük günah işleyeninin durumunun sorulduğu bir ortamda Hasan-ı Basrî'nin cevap vermesini beklemeden cevap vererek ayrılmış yeni bir grup oluşturmuştur. Mu'tezile'nin bu konudaki cevabı kendine hâstır. Mu'tezile, amel ile îmân arasındaki ilişkide, küçük günah ve büyük günah gibi ayrımlarda bulunmuştur. Kişileri direk tekfir etmek yerine, âkîbetleri için

¹⁷³ Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, 42-43.

“menziletün beyne'l-menzileteyn” demişlerdir.¹⁷⁴ Bu görüşleriyle de Hâricîler ile Mürcie arasında bir orta yol bulma çabası içerisinde olmuşlardır.¹⁷⁵

Mu'tezile'nin de bu konudaki görüşüne bakıldığında çözüm odaklı değildir. Tüm tartışmanın sonuna gelindiğinde, varılan sonuç bir çözümsüzlük, ne “o”, ne “bu” gibi bir sonuç olmuştur. Bu ise tartışmayı bitirmediği gibi yeni tartışmalara yol açmıştır.

Eş'arî, İslam'ın erken döneminde ortaya çıkan bu probleme kayıtsız kalması elbette düşünülemez. Çünkü İmam Eş'arî, hayatının önemli bir dönemini Mu'tezile ekolünün içinde geçirmiştir. Zamanla bu ekol içerisinde sözcülüğünü, savunuculuğunu yapacak konuma gelmiştir. Bu durum daha sonra mezhep içinden ayrılıp Ehl-i sünnete intisâp ettiği süreçle beraber düşünüldüğünde onun fikirleri de bu yönde bir değişikliğe uğramıştır.

Eş'arî *el-İbâne*'de îmân ve amel münasebetiyle ilgili îmânın söz ve amel olduğunu söylemişti.¹⁷⁶ Bundan dolayı Eş'arî'nin bir dönem ameli, îmandan bir parça olarak gördüğü düşünülebilir. Bu biraz da *el-İbâne*'nin yazıldığı dönem ile de alakalı olabilir.¹⁷⁷ Çünkü *el-İbâne*'nin yazılması Mu'tezile'den ayrıldığı döneme daha yakındır. Bu durumda yeni geçtiği ehl-i hadîsin etkisinde olabilir veya Mu'tezile ile arasına kesin bir çizgi koymak istediğinden olabilir.¹⁷⁸ Fakat neticede Eş'arî'nin, îmânı sadece tasdîk olarak kabul ettiği, ameli îmandan bir parça olarak görmediği yukarıda belirtilmişti.

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılma sebepleri içerisinde bu tür meselelerde, Mu'tezile'nin kesin cevapları olmayışı veya Mu'tezile'nin cevaplarının nasslarla beraber düşünüldüğünde zaman zaman Ehl-i sünnete muhalefet etmesi de zikredilebilir. İmân ve amel konusunda da ameli îmâna ekleyecek bir karîne

¹⁷⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2019, 392.

¹⁷⁵ Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, 45.

¹⁷⁶ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 27.

¹⁷⁷ Burkân, “Eş'arî'nin İki Kitabı el-Lüma' ve el-İbâne'nin Te'lif Zamanı Problemi”, 607.

¹⁷⁸ Kubat, “Eş'arî'nin İman-Küfür Görüşü”, 260.

olmadığından ve îmânın tasdîk olmasının daha uygun olduğundan Mu‘tezile ile fikri ayrılığa düşmüştür.

Eş‘arî’nin îmân ve ameli aynı görmediğini, birbiriyle ilişkili fakat farklı olduğunu İbn Fûrek de hocasına nispet ederek aktarmaktadır. Amellerin; namaz, zekât, temizlik ve rükünlerde zuhûr eden şeyler gibi, îmânın hükmü (Şe‘âiri) olduğunu; bir şeyin hükmü ise o şey olmadığını söylemektedir. Hükmün genişletilmesiyle, bunların îmânın hükümleri, onun alâmetleri ve işâretleri anlamında îmân olduğu söylenebilir. Eş‘arî, “Bakara Sûresi’nin 143. ayetinde geçen “Allah îmânınızı asla zâyî edecek değildir.” ayetinde kastedilenin “namazlarınız” olduğu söylenirse, yani ameller kastedilirse bunun kabul edilmeyeceğini belirtiyor. Çünkü bir şeyin işâreti ve belirtisi (delâleti) onun ismiyle anılabilir. Tıpkı ilmin belirtilerine “ilim” denilmesi gibi. “Bu defterde çok ilim var.” denildiğinde de bilginin îmaları kastediliyor. “Çok laf” denildiğinde bunun delâleti murâd ediliyor.”¹⁷⁹ Eş‘arî, ayeti böyle tefsir etmeyi, ayetin muhtevâsına daha uygun görmektedir. Îmân kelimesinden kastedilenin namaz olduğunu yani ameller olduğunu söyleyenler de Mu‘tezile mezhebidir.¹⁸⁰

Birinin yüzünde sevgiyi gördüm denildiğinde, sevginin anlamını gördüğünü kastetmiştir. Îmân ile ilgili rivayetlerin hepsi bu şekilde yorumlanmıştır. Örneğin; îmân doksan küsür veya üç yüzden fazla gibi rivayetlerde her ne kadar bunlara ‘îmân’ denilmiş olsa da ve ‘Îmân Bab’ları yazılmış olsa da orada anlatılan şey îmânın kendisi değil, alâmetleridir. Eş‘arî, diğer meselelerde olduğu gibi bu meselede de, konuyla ilgili görüşlerini dil ile ispatlama yoluna gitmektedir. Çünkü îmânın dildeki mânâsı tasdîktir ve hitap dil ile, dilin kurallarına göre yapılır. Dilde bir şeyin mânâsı, delâleti o şeyin ismiyle anlatılır.¹⁸¹ Böylece İmam Eş‘arî daha önceki açıklamalarına uygun bir şekilde “îmân” ve “amel” arasındaki ilişkiyi açıklamıştır. Îmân ve amel ayrı şeylerdir. Amel, îmânın bir parçası, rüknü değildir. Bunun izdüşümü olarak, büyük günah işleyen kimse de tekfîr edilmemektedir.

¹⁷⁹ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 152-153.

¹⁸⁰ Önal, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu‘tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, 132.

¹⁸¹ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 153.

Eş'arî, îmân ve ameli ayrı görmesi hem probleme çözüm sunmakta hem de sahâbeye karşı ortaya atılan zandan, onları beri tutmaktadır. Eş'arî'nin yaklaşımı içerisinde, ayetin onların iddia ettiği gibi bir anlama gelmemesi vardır. Bununla beraber Arapça dil kuralları ve geçmiş kullanımın da kendisini desteklediğini belirtmektedir. Îmân ile ilgili diğer konularla paralel olarak görüşlerinde bir bütünlük sağlamış olmaktadır.

9. Eş'arî'de Îmânın Taklîdî Olması

Taklîd, tef'îl kalıbından mastar olarak gelir. Boyuna işâret geçirme, gerdanlık takma, kurbanlık olarak belirlenen deveyi işaretleme gibi etimolojik anlamlara gelir. Burada terim olarak kullanacağımız taklîd, “bir kişinin ya da başkasının, söz veya amelini delili üzerine düşünmeden, olduğu gibi doğru olduğunu kabul etmek” olarak ifade edilebilir.¹⁸² Bu şekilde davranan kişiye de mukallid denilir.

Mukallidin îmânının geçerli olup olmadığı, kelâm literatürünün erken dönemlerinden itibaren tartışılan, üzerine görüş belirtilen bir konudur. Eş'arî'nin elimize ulaştırmış eserlerinde bu konunun, doğrudan bir başlık altında işlendiğini görmemekteyiz. Yalnızca kelâm ilminin gerekliliğini savunmak için yazmış olduğu risâlenin başında, taklîdi yermekte ve taklîd etmenin, işin kolay tarafına kaçmak olduğunu ifade etmektedir.¹⁸³ Eş'arî'nin doğrudan görüş belirtmediği bir konu olduğu için, sonradan gelen Eş'arî mütekellimler de konu hakkında farklı görüşler ortaya koymuşlardır.¹⁸⁴

Eş'arî, bu kavramı kullanarak konuya başlık açmadıysa da delillere dayanarak bir îmân ortaya koymak, onun önemli çabalarından biridir. Çünkü Kur'ân ve sünnetin yönlendirmesi bu yöndedir. Kendisi de uzun uzun Allah'ın varlığı, sıfatları vs. pek çok konuyu delilleri ile ispat etmeye çalışmıştır. Hatta Kelâm ilminin gerekliliğini

¹⁸² İsfahânî, *Müfredât*, 864; Yılmaz, *Kavram Atlası Kelam II*, 236; Kamil Güneş, “Eş'arî'de Mukallidin İmanı”, *Marîfe* 7/2 (Güz 2007), 8; Tevfik Yücedoğru, “Mukallidin İmanı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005), 22; Sinanoğlu vd., *Sistemik Kelam*, 358.

¹⁸³ Melikşah Sezen, *İstihşânu'l-Havz fî İlmi'l-Kelâm Risalesi ve İzahı* (İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2016), 25.

¹⁸⁴ Keskin, “Eş'arî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı”, 105; Yücedoğru, “Mukallidin İmanı”, 31; Keskin, “İmam Eş'arî'nin İman Risalesi”, 30.

savunması ve bununla ilgili bir risâle yazmış olması, konuya verdiği ehemmiyeti göstermektedir.

Eş'arî'nin îmânın tanımını yaparken, îmânı yalnızca tasdikten ibaret olarak kabul ettiğini ve bunun üzerine herhangi bir ilavede bulunmadığını belirtmiştik. Bununla beraber, *el-Lüma'* eserinin îmân esaslarını delillendirmek üzere yazılmış olması, Eş'arî'nin yaklaşımı hakkında bir fikir edinmemizi sağlamaktadır. Örneğin; *el-Lüma'* 'ın başında Allah'ın varlığının delilinin ne olduğu sorusuna, kemal ve olgunluğa ulaşmış insanın bizzat kendisi olduğunu söylemektedir.¹⁸⁵ Buradan anlaşılıyor ki kişi îmâna, Allah'ın varlığına kendinden hareketle ulaşması gerekir. Buradan da taklîd değil, delillere sahip bir îmânı gerekli gördüğü yorumu yapılabilir.

Eş'arî, bu konudaki görüşleri kendi eserlerinde müstakil başlık altında ele almadığından, onun görüşlerine daha çok ikincil kaynaklarda, öğrencileri veya diğer alimlerin konuyla ilgili kitaplarında rastlanılmaktadır. Eş'arî, taklîdî îmânı olumlamayan bir yaklaşım içerisinde olmuştur. Çünkü ona göre taklide dayanan îmân sahîh değildir. Mukallid, mü'min olmaz. Kişinin mü'min sayılabilmesi için îmânî konularda aklî delillere dayanması gerekir.¹⁸⁶

Eş'arî'nin buradaki yaklaşımı, kişinin îmânını delillendirme imkânı olduğu hâlde bunu yapmaması, ısrarla taklîd düzeyinde kalan kişiler içindir, şeklindedir. Aksi düşünüldüğünde daha önceki görüşleriyle paralellik sağlanamaz. Çünkü daha önce îmânı, tasdikten ibaret gördüğünü belirtmişti. Ama bu tasdiğin nasıllığı ile ilgili Eş'arî biraz detaylı düşünmektedir.

İbn Fûrek, *el-Mücerred'* de hocasının görüşü olarak, îmânın Allah Teâlâ'yı bilmek olduğunu söylüyor. Allah'ı bilmemek (cehâlet) ise küfürdür. Allah'ı cehâletle beraber bilmek ise aklen de, şer'an de doğru değildir. Çünkü aynı anda iki durum söz konusu olmaz. Fakat bu durum böyle olmakla beraber mü'min kişi kâfir de olmamaktadır.¹⁸⁷ Eş'arî'nin burada net bir tavır koymamasından dolayı, Mu'tezile'nin

¹⁸⁵ Eş'arî, *el-Lüma'*, 18.

¹⁸⁶ Güneş, "Eş'arî'de Mukallidin İmanı", 14; Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 291; Yücedoğru, "Mukallidin İmanı", 31; Keskin, "İmam Eş'arî'nin İman Risalesi", 30; Danişan, *İmam Mâtürîdî ve İmam Eş'arî'nin İman Anlayışlarının Karşılaştırılması*, 46.

¹⁸⁷ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 16.

“el-menzile beynel menzileteyn” görüşünde olduğunu iddia edenler de olmuştur.¹⁸⁸ Ama bu hakkâniyetli bir iddia olmamaktadır. Çünkü Eş‘arî, ehl-i kible olan kimsenin tekfir edilmemesi fikrinde olduğu yukarıda zikredilmişti.

Eş‘arî, bazı temel ilkelere bağlı olarak görüşlerini şekillendirmektedir. Bu temel ilkelere bir tanesi de Müslüman olan bir kimsenin tekfir edilmemesi ilkesidir. Ondan dolayı her ne kadar îmânın delillendirmeye muhtaç olduğu görüşünde olsa ve bu fikrini beyan etse de mukallid olan bir kimseyi îmân dairesinden çıkarmamaktadır. Bu Eş‘arî’nin yine nasstan dolayı takındığı bir tutumdur. Eş‘arî bu hassasiyeti gözettiği için böyle temkinli bir yaklaşım sergilemiş olmalıdır. Bu durum, bazı kimselerin onun hakkında görüşlerinde sabit olmadığı veya Mu‘tezile gibi düşündüğü ithamlarına sebep olmuştur. Ama durum bundan farklıdır.

Eş‘arî’nin temel yaklaşımı, kişinin nazar ve istidlâl ile îmân sahibi olmasıdır. Bu öylesine önemli bir meseledir ki ihmal etmeye gelmez. O yüzden âkil ve bâliğ olduğunda artık onun için nazar ve istidlâl vâciptir. Bunun vâcip olması, kişinin buna güç yettirebiliyor olması ile de alakalıdır.¹⁸⁹ Eş‘arî, kişinin taklitten kurtulması için, tevhide ve mahlûkatın muhdes olduğuna dair delillere sahip olmasını gerekli görür. Bu şart olmasına rağmen o kişi, bir kelâmcı gibi muârizlarına karşı bunu savunacak düzeyde olmak zorunda değildir. Îmân ile ilgili tüm konuları detaylarıyla da bilmek zorunda değildir. Çünkü herkes, aynı şekilde bildiklerini ifade edemeyebilir.¹⁹⁰ Eş‘arî için önemli olan kişinin müdellel bir îmâna sahip olması ve bunu gerektiğinde ifade etmesidir. O yüzden kişi îmân ismini hak etmese bile ona kâfir denilmemesi gerekmektedir.¹⁹¹

Önemli olan müdellel bir îmâna sahip olmaktır. Bu dellilleri savunmak, muârizlara karşı savunmak gerekli değildir. Bu aslında sadece İmam Eş‘arî’nin görüşü

¹⁸⁸ Güneş, “Eş‘ari’de Mukallidin İmanı”, 23-26.

¹⁸⁹ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 33; Güneş, “Eş‘ari’de Mukallidin İmanı”, 15.

¹⁹⁰ Keskin, “Eş‘arî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı”, 106; Güneş, “Eş‘ari’de Mukallidin İmanı”, 15; Özgen, *Eş‘arî ve Maturidi Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları*, 33.

¹⁹¹ Kalayacı, *Tarihsel Süreçte Eş‘arîlik-Maturidilik İlişkisi*, 289.

değildir. Ehl-i hadîsten Abdillâh el-Halîmî ve Ebû Mansûr b. Eyyûb de bu görüştedir.¹⁹²

Eş'arî, taklîdî îmân konusunda her ne kadar nazar ve istidlâli gerekli görüyorsa da nihayetinde Allah'ı bilmenin vucûbiyeti aklî değil sem'î olduğunu söyleyerek¹⁹³ kendine has tutarlılığını burada da göstermektedir. Çünkü Eş'arî'nin bilgi edinme kaynakları olarak sırasıyla Allah'ın kitabı, Peygamberimiz'in (sav.) sünneti ve ümmetin icmâsı olarak belirler.¹⁹⁴ Allah İsrâ Sûresi'nin 15. ayetinde "...Biz bir resul göndermedikçe azap da etmeyiz." buyurarak, îmân etme zorunluluğu ancak nebevî davetten sonra zorunluluk kazandığını belirtmektedir.¹⁹⁵

Bu delil aklî temellendirme ne kadar önemli olursa olsun, hayatı boyunca oturup teffekür etmeye fırsatı olmamış kişilerin varlığı da düşünüldüğünde daha mâkul olmaktadır. Bir diğer durum da insan, manipüle edilebilen bir varlıktır. Tefekkür eyleminde bulunulduğunda da hakîkatten saptırılabilir. Buna, hem Kur'ân kıssalarında örnekler bulunulabilir hem de mevcut dünya üzerinde yaşayan insanların durumları müşâhade edildiğinde görülebilir. Bu yüzden sadece düşünme ve delillendirme yönteminin böylesi önemli ve sonucu kesin olan bir meselede yeterli olmamaktadır. Bunun için sem'î delillere ihtiyaç olmaktadır.

Eş'arî, "Göklerin ve yerin egemenliği üzerinde, Allah'ın yarattığı her bir nesne üzerinde ve kendi ecellerinin yaklaşmış olabileceği hususunda hiç kafa yormadılar mı? Ona değilse hangi söze inanacaklar?" A'râf Sûresi 185. ayetini, mahlûkat üzerine düşünmeyi gerekli kıldığı hakkında, nakli bir delil olarak getirir. Yani nazar ve istidlâl vâcib olmaktadır.¹⁹⁶

Aslında zikredilen iki ayet, Eş'arî'nin görüşünün özeti mahiyetindedir. Çünkü bir yanda Peygamber göndermenin şart olduğu belirtilmekte, yani sem'î delil

¹⁹² Kalayacı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Maturidilik İlişkisi*, 288.

¹⁹³ Güneş, "Eş'arî'de Mukallidin İmanı", 15; Faruk Görgülü, "Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'de Akıl Nakil İlişkisi", *Diyanet İlmî Dergi* 51/4 (Aralık 2015), 155.

¹⁹⁴ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 29.

¹⁹⁵ Güneş, "Eş'arî'de Mukallidin İmanı", 15.

¹⁹⁶ Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 291-292; Güneş, "Eş'arî'de Mukallidin İmanı", 20.

gerekmektedir. Diğer yandan da Allah'ın bahsetmiş olduğu akıl ile düşünmek, kafa yormak gerekmektedir. Bir mü'min bu iki durumun toplamından oluşmaktadır.

Eş'arî, naklî delilin yanında aklî deliller de getirmektedir. Eş'arî'ye göre mukallidin îmânının geçerli olabilmesi için kişinin neye inandığını bilmesi gerekir. İlim olmadan bir şeye îmân etmek, tasdik etmek pek mümkün olmamaktadır. Ama yukarıda geçtiği üzere âkil ve bâliğ olan bir kişi; Allah'ın tevhidi, Allah'ın mükemmel sıfatlara sahip olması gerektiği ve insanlara elçi göndermesinin mümkün olduğu bilgisine ulaşabilir. Peki bunları nasıl yapacak? Allah'ın yarattıklarını müşahede ederek, kesb ve nazar ile yapacak. Meselenin bu tarafını vâcip görürken, Peygamberleri bilip tanıma kısmını zorunlu tutmamış, onun da kesbî olduğunu belirtmiştir. Eş'arî Peygamberleri tanıma ve kabul etme kısmını zorunlu tutmadığı için Peygamberlerin îmân konusundaki telkinlerini, sözlerini de delil olarak görmez. Çünkü Peygamberlerin Peygamberliğine îmân edilmedikçe sözü hüccet olmaz. Peygamberliğe îmân için de önce o kişiyi Peygamber olarak gönderdiğine inanılan Allah'a îmân etmek gerekmektedir. Allah'a îmân etmek için âlemin hâdis olduğu ve her hâdisin bir muhdisi olduğunu kabul etmek gerekiyor. Sonra da zincir tersine doğru işletilir.¹⁹⁷ Böylece Eş'arî bedîhî ilim ve kesbî ilim ayrımına gitmiştir. İmânı taklitten kurtarmanın yolu daha çok bedîhî, zorunlu bilgilerden geçmektedir.¹⁹⁸ Eş'arî'ye göre, sahih nazar ve istidlâlde bulunan herkeste Allah'ı bulma, tanıma gibi bir ilim hasıl olur.¹⁹⁹ Bunun içindir ki mukallidin îmânını geçerli bir îmân olarak kabul etmeme eğilimindedir.

Eş'arî, kişi her ne kadar taklîdî îmânı terk edip bilgiye dayalı bir îmâna sahip olmasını gerekli görüyorsa da o kişiye kâfir demekten çekinmiş ve onun Allah tarafından bağışlanacağı ümidini telkin etmiştir.

Sonuç itibariyle Eş'arî'nin yaklaşımında bir denge durumu söz konusudur. O, akli devreden çıkarıp deliller üzerine hiç düşünmeksizin sahip olunan bir îmânı, sahih olarak görmemektedir. İmânın sahih olabilmesi için kişinin, Allah'ın onda yaratmış

¹⁹⁷ Güneş, "Eş'arî'de Mukallidin İmanı", 20.

¹⁹⁸ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 15; Güneş, "Eş'arî'de Mukallidin İmanı", 20; Sinanoğlu vd., *Sistematik Kelam*, 366.

¹⁹⁹ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 285.

olduğu akıl melekesini kullanıp kendisi, çevresi ve varlıklar üzerine düşünmesi, îmânına bir farkındalık katmasını gerekli görür. Ancak buradaki gereklilik bir vucûbiyet olamaz. Çünkü nass, burada vucûbiyetin Peygamber geldikten sonra söz konusu olabileceğini söylüyor. Eş'arî'de akıl ve nass arasında mâkul bir zeminde görüşünü ortaya koymuştur.

10. Eş'arî'de İmânın Aklen Vucûbiyeti

İmânın aklen vucûbiyeti konusu mezhepler arasındaki fikir ayrılıklardan birisidir. Bilhassa Ehl-i sünnetin iki mezhebi olan Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik arasında da tartışılmalıdır.

Taklîdî îmân başlığının altında Eş'arî'nin, Allah'ın varlığının delillerini anlatırken insanın kemâl ve olgunluğunun zirvesinde, bizzat kendisi bunun delili olacağını bildirdiği ifade edilmişti. Bununla beraber Eş'arî'nin elimize ulaşan eserlerinde, böyle müstakil bir başlık göremiyoruz. Daha çok satır aralarında söz konusu edilmiştir.

Eş'arî'ye göre, kişi bâliğ olmadan da sahip olacağı bir îmânı sahih görür. Fakat akli, ma'rifetullah ve îmân için bir âlet olarak görür. İmânın vâcip olmasını ise ancak akıl ve bulûğun bir arada bulunduğu duruma bağlar.²⁰⁰ Aslında Eş'arî'ye göre Allah'ın varlığını akıl ile bilmek vâciptir. Yani insan, akli ile Allah'ı bilebilir. Fakat vucûbiyeti gerektiren akıl değil, nakildir. Çünkü hiçbir helâl, haram veya vucûbiyet, nakil olmadan olmaz.²⁰¹ Eş'arî, her ne kadar akli önemsemiş ve ma'rifetullah için gerekli görse de ona bu rolü verenin ancak nass olacağına dikkati çekiyor. Nitekim İbn Fûrek *Mücerred*'de Peygamber gönderme bahsinde hocasının görüşlerini aktarıyor. "İnsanlara Peygamber göndermek, Allah'a vâcip değildir. Allah elçi gönderme ve göndermeme hakkına sahiptir" demektedir.²⁰² Bu ve bunun gibi pek çok konuda olduğu gibi mezhep içi genel kural, bütün vâcipiler ancak nass ile vâcip olabilir. Yani

²⁰⁰ Özdemir, *Eş'arî'nin Risâle ilâ Ehl-i's-Seğr bi Bâbi'l-Ebvâb Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi*, 40; Keskin, "İmam Eş'arî'nin İman Risalesi", 31; Keskin, "Eş'arî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı", 103.

²⁰¹ Güneş, "Eş'arî'de Mukallidin İmanı", 16; Özdemir, *Eş'arî'nin Risâle ilâ Ehl-i's-Seğr bi Bâbi'l-Ebvâb Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi*, 40; Keskin, "Eş'arî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı", 104; İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 32.

²⁰² İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 174.

ayet ve hadîslerle vucûbiyet kazanır.²⁰³ Vâcip olan şeyleri, vâcip kılacak haberi getirecek Peygamberi göndermek bile Allah için vâcip değil câizdir. Hâl böyle iken ma'rifetullah ve îmân içinde vucûbiyet, ancak peygamberin getireceği bir haber ile vâciplik kazanabilir.

Eş'arî'nin yaptığı şey, selefın yolunu takip etmektir. Bunu yaparken de kendine has bir noktada durmaktadır. Aklı önemsemekte, aklın kullanımını gerekli görmektedir. Aklı önemserken de nakli dayanak noktası olarak belirlemektedir. Aklın, naklin belirleyicisi olmasına izin vermez, nassın belirlemiş olduğu sınırlara riayet etmektedir. Bu meselede de bu yol ve yöntem elden bırakılmamıştır.

Eş'arî'nin vâciplik şartını akılda değil, nassda görmesinin kendince haklı sebepleri vardır. Akıl, çevresindeki varlıkları nazar ve istidlâlle, kadîm veya muhdes olduğunu fark edebilir. Özellikleri hakkında bilgi sahibi olabilir. Fakat hangisinin fayda-zarar getireceğini, hangisinin iyi-kötü olduğunu, hangisinin sevap-ceza gerektireceğini tâyin edemez. Bunları bilebilmesi için ancak nebevî haber gereklidir. Hele ki inanç konularında aklın erişebileceği bilgi, sınırlı olmaktadır. Aklın bu alanda yeteri kadar salâhiyeti de yoktur.²⁰⁴

Eş'arî'nin dikkat çekmeye çalıştığı şey, yegâne güç, kudret sahibinin kim olduğunu Şâri'in kim olduğunu belirlemektir. Çünkü ancak O'nun konumu belirlendikten sonra geri kalan meseleler dizayn edilebilir. O'nun konumu belirlendikten sonra, sonraki aşamalara geçilir.

Bu durumda vucûbiyet için Peygamber gereklidir. Allah Teâlâ'da insanlara Peygamberler göndermiştir. Eş'arî'ye göre, Peygamber göndermek de Allah'a vâcip değildir, câizdir. Allah bunu lütfu ile yapar.²⁰⁵ Allah Peygamber gönderdikten sonra onu mucizelerle destekler. Eş'arî, Peygamberini desteklemeyi Allah için gerekli görür.

²⁰³ Keskin, "İmam Eş'arî'nin İman Risalesi", 31; Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 279-280; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 284.

²⁰⁴ Güneş, "Eş'arî'de Mukallidin İmanı", 16.

²⁰⁵ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 174.

Bu gereklilik elbette mecbur olma anlamında değildir. Peygamberler gelip insanlara vahyi tebliğ ettiklerinde, insanların bu tebliğe icâbet etmeleri vâcib olur.²⁰⁶

Eş'arî'ye göre Allah, Peygamber gönderdikten sonra onları mucizelerle destekler. İnsanlar da bu mucizeler sayesinde Peygamberlerin, Peygamber olduklarına kâni olurlar. Mucizelerin doğruluğu ise ancak nazar ve istidlâl ile mümkün olabilmektedir.²⁰⁷ İmam Eş'arî'nin akli öncelediği kısım burada bitmektedir. Bundan sonra akıl, naklin anlaşılmasına hizmet etmekle yükümlüdür.²⁰⁸

Eş'arî'nin kelâm sisteminin anlaşılması açısından bu kısım iyi bir örnektir. Çünkü akli tamamen dışarda bırakmayan, akli belirli bir noktaya kadar kullanmayı da gerekli gören ama akıl vazifesini tamamladığında yetkisinin olmadığı alana geçmemesi gerektiğinin farkında olan bir anlayışla hareket etmektedir.

Eş'arî, Mü'minûn Sûresi'nin 12-16. ayetlerini “*Gerçek şu ki biz insanı çamurdan alınmış bir özden yaratıyoruz; Sonra onu sağlam bir korunakta nutfeye haline getiriyoruz. Ardından nutfeyi (döllenen yumurta) alakaya (rahimde asılıp beslenen embriyo) çeviriyor; alakayı şekilsiz et (görünümünde) yapıyor, bu etten kemikler yaratıyor; daha sonra da kemiklere adale giydiriyoruz; nihayet onu bambaşka bir varlık halinde inşa ediyoruz. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir. Sonra siz bunun ardından mutlaka öleceksiniz. Sonra da kıyamet gününde tekrar diriltileceksiniz.*” Allah'ın varlığına delil olarak getirmektedir. Getirdiği bu delillerle aslında aklın Allah'ın varlığına ulaşabileceğini söylemektedir. Bu aynı zamanda akıllı fertler için bir yükümlülüktür. Fakat buna rağmen yukarıda zikredildiği üzere bu vucûbiyet ancak peygamberin getireceği haber ile vâciblik kazanır.²⁰⁹

Akli delillerin yansıra elbette nakli deliller de getirmektedir. İsrâ Sûresi'nin 15. ayetinde “... *Biz bir resul göndermedikçe azap da etmeyiz.*” ve Nisâ Sûresi'nin 165. ayetinde “*Müjdeleyen ve uyarın peygamberler gönderdik ki, insanların*

²⁰⁶ Keskin, “İmam Eş'arî'nin İman Risalesi”, 31; Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 301.

²⁰⁷ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 177.

²⁰⁸ Keskin, “İmam Eş'arî'nin İman Risalesi”, 31.

²⁰⁹ Özdemir, *Eş'arî'nin Risâle ilâ Ehl-i's-Seğr bi Bâbi'l-Ebvâb Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi*, 48.

Peygamberler'den sonra Allah'a karşı tutunacak bir delilleri olmasın! Allah izzet ve hikmet sahibidir.” buyrulurken vucûbiyetin dayanağı ortaya konmuştur. Bu iki ayet de ifade ediyor ki, eğer Kur’ân ve sünnetten vucûbiyet gerektiren bir hüküm gelmediyse, o zaman insanlar üzerinde bir vucûbiyet söz konusu olamaz.²¹⁰

Neticede Eş‘arî, akli ve aklın yetkinliğinin farkında olduğu gibi sınırlılıklarının da farkındadır. Görüşlerini belirlerken de bu çerçeveyi dikkate almaktadır. Nass, vucûbiyet yetkisini yalnızca Allah’a tanıdığı için Eş‘arî de akıl her ne kadar nazar ve istidlâl ile yaratıcı fikrine ulaşabilecek olsa bile, bunun sorumluluk ifade etmeyeceğini söylemektedir. Din, evrensel ve tüm insanlar için gereklidir. Çünkü Allah, tüm insanları kendisine kulluk etsinler diye yaratmıştır. Ama tüm insanlar, aklını aynı derecede kullanma ve yaratıcıyı bulma imkânına sahip olmadığı bilinen bir gerçektir. Bu durum, Eş‘arî’nin görüşünü pratikte daha kabul edilebilir kılmaktadır. Böylece, îmân için akıl kullanılmalı ama tek başına vucûbiyet oluşturmaz. Vucûbiyet oluşturması için nakil yani Peygamber gereklidir. Eş‘arî’nin mukallidin îmânın geçerliliği ve hüsün-kubuh konusundaki görüşlerinin de bu paralelde olduğu hatırlanırsa, görüşleri kendi içinde bir tutarlılık arz ettiğini belirtmek gerekiyor.

11. Eş‘arî’de İmânın Şartları ve İmân Edilmesi Gereken Bazı Konular

Eş‘arî için, îmânın en önemli şartı tasdîktir. Bununla beraber bu tasdîkin ma‘rifetle desteklenmesi gerekir. Buradaki ma‘rifet kişinin îmânın sahih olmasının gereği içindir. İnsanların, dünyada bir kimseye mü’min muamelesi yapmasının şartı, o kimsenin îmânını ikrâr etmesidir. Her ne kadar Eş‘arî, ikrârî îmânın şartı olarak saymamış olsa da bu doğal sonuç olarak kaçınılmazdır. *el-Mücerred*’de, Allah Teâlâ’yı tesbîh ve ta‘zîm etmek, sevgi ve teslimiyet îmânın şartı olarak ifade edilmektedir. Allah’a îmânın şartı olan her şey, Hz. Peygamber’e de îmânın şartıdır.²¹¹

Aslında îmân konusu ve bağlı tâlî konular, îmânın şartlarını belirleme konusunda yol gösterici olmaktadır. O yüzden hepsini mükerrer saymaya gerek yoktur. Ama bilinmelidir ki, Eş‘arî’ye göre bir kişiye îmân teklif etmek için âkil ve

²¹⁰ Güneş, “Eş‘ari’de Mukallidin İmanı”, 16.

²¹¹ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 151.

bâliğ olması, aklını sahîh bir şekilde kullanabiliyor olması gerekir. Bunlar mevcut olduktan sonra, kendisine naklin de ulaşmış olması gerekmektedir.

Eş'arî, *el-İbâne*'nin giriş bölümünde bid'at ehlinin görüşlerini aktardıktan sonra hak ve sünnet ehlinin görüşlerine yer verdiği bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde ehl-i hak diye isimlendirdiği Ehl-i sünnetin inancı zikredilmektedir. Eş'arî görüşlerini açıklarken, Allah'ın kitabına, Peygamber'in sünnetine, tabiîn, sahâbe ve hadîs imamlarının rivâyetlerine dayandırdığını belirtmektedir. Bu görüşleri sıralı olarak aşağıda liste şeklinde yazmak uygun olacaktır.²¹²

1. Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resullerine ve Allah katından gelen her şeye îmân etmek gerekir.
2. Allah birdir, tektir, ferddir, Samed'dir, eş ve evlat edinmemiştir. Bunlara, bu şekilde îmân etmek gerekmektedir.
3. Hz. Muhammed'in (sav.) Allah'ın peygamberi olduğuna îmân etmek gerekir. Allah onu hidâyet ve hak din ile göndermiştir.
4. Cennet ve cehennem hak olduğuna îmân etmek gerekir. Cennet ve cehennem yaratılmıştır.
5. Kıyâmet mutlaka vuku' bulacak ve Allah kabirlerdekiyi yeniden diriltecektir. Bunlara îmân etmek gerekir.
6. Allah Teâlâ Arşa istivâ etmiştir.
7. Allah'ın bilâkeyf yüzü, iki eli ve iki gözü vardır.
8. Allah'ın ilmi, sem' ve basar, kuvvet sıfatları vardır bunlar nefyedilmez.
9. Allah'ın kelâmı mahlûk değildir.
10. Yeryüzünde hayır ve şer her ne varsa Allah'ın izni ile gerçekleşir. Allah'ın izni olmaksızın hiçbir şey gerçekleşmez.
11. Allah'tan başka yaratıcı yoktur. Bundan dolayı kulların fiillerinin gerçek yaratıcısı Allah'tır. Bunu ayriyeten kesb teorisi ile açıklamaktadır.
12. Kazâ ve kader, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna îmân etmek gerekir.
13. Rü'yetullah haktır ve cennette gerçekleşecektir.
14. Ehl-i kiblede olan kimse günahlarından dolayı tekfir edilmez.

²¹² Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 20-34.

15. Allah kalpleri evirip çevirmektedir.
16. Allah Resulünün cennetle müjdelediği kimseler hariç, kimse hakkında cennetliktir veya cehennemliktir denilmez.
17. Şefaât, kabir suâli, Münker ve Nekir, kabir azabı, mîzan, sırât ve havz haktır. Bunlara îmân etmek gerekmektedir.
18. Sahâbeyi sevmek gereklidir.
19. Allah'ın dünya semâsına indiğine dair gelen rivayetleri (nakil ehlinin kabul ettikleri) kabul etmek gerekir.
20. Deccâl'in, Hz.Peygamber'den gelen rivayetlerde belirtildiği gibi çıkacağını kabul etmek gerekir.
21. Mi'rac haktır ve gerçekleşmiştir.
22. Mü'minlerin ölüleri için yaptıkları dua ve sadakalardan ölü faydalandırılır. Buna inanmak gereklidir.
23. Sihir gerçektir ve dünyada sihirde vardır, sihirbazlar da vardır. Şeytan da insana vesvese verebilir, onu şüphede bırakabilir.
24. Helâl ve haram tüm rızıkların yaratıcısı Allah'tır.
25. Ölen veya öldürülen eceliyle öldürülmüş olmaktadır.
26. İmamlara itaat gereklidir. Müslümanlar'ın da onlara karşı nasihatkâr olması gerekmektedir.

Bu konu başlıklarını özellikle seçmesi, muarızlarına bu konularda cevap vermesi ile alakalıdır. Onun dışında da bunların seleften intikâl eden, inanç konu başlıkları olması yönüyle de dikkate değerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

KÜFÜR

Îmân kavramı gibi küfür kavramı da mezhepler açısından üzerinde titizlikle durulmuştur. Kavramın hem sözlük hem de ıstılahi anlamları üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. İki kavram anlam itibariyle farklı olsalar da birbirleriyle yakından ilişkilidirler. Bunun için bu alanda söz söyleyenler bir şekilde iki kavrama da açıklamalar getirmişlerdir. Eş‘arî'nin görüşlerine geçmeden önce kelimenin sözlük ve ıstılahi anlamları verilmesi, konunun doğru anlaşılması için gereklidir.

Küfür kelimesi aslı Arapça olan bir kelimedir. Kelime “كُفْرَ” (kefera) filinden türetilmiştir. “كُفْرَ” (kefr) ve “كُفْرَ” (küfr) şeklinde iki tane masdarı vardır. Masdarlarındaki geliş şekline göre anlam kazanmaktadır. Küfr; örtmek, gizlemek, perdelemek, kapatmak, nankörlük yapmak, şükürün zıddı anlamlarına gelmektedir.²¹³

Bu bakımından eşyayı ve aydınlığı örttüğü için, geceye ve toprağa gömüp toprakla örttüğü için, çiftçinin tohumu ekmesine kefr denilmektedir. O çiftçiye de isim olarak, kılıcı içinde gizleyen ‘kın’a da aynı kökten gelen “kâfir” denilmiştir. Bunlardan başka, deniz, büyük vadi, büyük nehir, dağlar, koyu bulut, içindekini örtüp gizleyen zırh, gemilerin boyandığı siyah zift için de kâfir kelimesi kullanılır. Aynı kökten gelen “Kafûr” kelimesi de hoş kokusu ile bilinen bir bitki için kullanılır.²¹⁴ Tüm bu anlamların bulunduğu ortak noktaya bakıldığında, bir şeyin diğer şeyleri örttüğü, gizlediği görülmektedir.

²¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1414), 5/144; İsfahânî, *Müfredât*, 918; İbrahim Coşkun, *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014), 24; Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, 190; Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 33; Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, 367; Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 192; Yunus Ekin, *Kur'an'a Göre “Küfür” Kavramı* (Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000), 20; Mecit Amil, *Kur'an'da Küfür Kavramları ve Boyutları* (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1.

²¹⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 918; Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 32; Coşkun, *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*, 24; Ekin, *Kur'an'a Göre “Küfür” Kavramı*, 21; Hilmi Karaağaç, “Ehl-i Sünnet'e Göre Tekfir Problematigi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 166; Mehmet Emin Günel, “Toplumsal Dayanışmaya Zararları Açısından Tekfir Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Gerekeçlerinden Biri Olan Hakikati Temsil İddiasının İmkânı”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (30 Aralık 2021), 814; Hatice Nuray Şahin, “Vahiy Geleneğinde 'E/M/N ve K/F/R' Kökleri”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (30 Aralık 2020), 1162.

Küfür ile aynı kökten gelen bir diğer kelime de ‘Küfrân’ kelimesidir. Daha çok nimeti örtmek anlamında kullanılmaktadır. Keffâret ise işlenmiş olan günahları örten bedel için kullanılır.²¹⁵ Küfür kelimesinin kullanımı açısından baktığımızda müfred, ism-i fâil ve erkekler için “Kâfir” çoğul olarak da “kâfirûn”, “küffâr”, “kefere” kullanılır. Aynı kelimenin müennes kullanımında ise “kâfîretün” çoğul kullanımında da “kâfirât” ve “kevâfir” kullanılır.²¹⁶

Küfür kelimesinin ihtivâ ettiği anlamları göz önünde bulundurduğumuzda ve küfrün en büyüğü elbette Allah’ın göndermiş olduğu ilâhi vahiy nimetini, şeriâti, tevhid ve resul nimetini inkâr etmektir.²¹⁷ Bu inkâr durumu affedilmez bir cürüm olarak insanın sırtına yüklenmiştir. Küfür kelimesi, insanın Allah’a bakan yönünde, apaçık bir haksızlık içerisinde olduğunu en iyi ortaya koyan bir kelime ile ifade edilmiştir. Bu durum Kur’ân-ı Kerîm’in hem îcâz yönünü gösterme hem de Arapça dilinin ilâhi vahye muhatap olarak seçilmesindeki hikmeti gözler önüne sermektedir.

Küfür kelimesinin terim anlamına baktığımızda ise yine kök anlamına paralel olarak kullanıldığını görebilmekteyiz. Terim olarak küfür: Allah’ı veya Allah’ın Peygamberi’ni, Allah’ın Peygamber vasıtasıyla göndermiş olduğu ilâhi vahyi, dinin ilkelerini gizlemek, reddetmek, inkâr etmek anlamındadır.²¹⁸

Küfür kelimesinin, terim olarak kullanımına dikkat edilirse aslında îmânın zıttı olarak kullanılmıştır. Îmân, Allah’a, Peygamber’e ve Peygamber’inin getirdiğine gönülden inanıp îmân etmek, kabul etmektir. Küfür ise bunlara inanmamak, inkâr etmektir. Îmân, her ne kadar Allah’ın bir nimeti ve bu nimetin farkındalığı ise küfür de onun mukâbilinde Allah’ın tüm nimetlerine karşı kör, sağır ve dilsiz rolüne bürünmektir. Bu durum elbette Allah için (hâşâ) bir noksanlığa sebep olmaz, fakat

²¹⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 918,922-923; Şimşek, *Kur’an’ın Ana Konuları*; Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, 190; Coşkun, *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*, 24.

²¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1414, 5/144; Coşkun, *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*, 24-25.

²¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1414, 5/147; M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’ân Tesfiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 1-5/c. 5,496; Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, 190.

²¹⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 919; Hafizoğlu, “Eş’ârî Kelamında İman, İslam ve Küfür Kavramları - Bâkillânî Örneği-”, 89; Kubat, “Eş’ari’nin İman-Küfür Görüşü”, 263-264; Şaban Ali Düzgün (ed.), *İslâm İnanç Esasları El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 43; Şimşek, *Kur’an’ın Ana Konuları*, 33; Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, 190; Ece, *İslâm’ın Temel Kavramları*, 367; Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 192.

insanı yaratılış amacından saptırmış olur. Oysa Allah'ın nimetleri her yerde ve apaçık görünür şekildedir. Zaten bu yüzden îmân etmemenin karşıtı olarak küfür kelimesi kullanılmıştır. Çünkü insan, apaçık olan Allah'ın nimetlerini, çiftçinin tohumu toprağa gömüp saklaması gibi saklamakta, gizlemekte ve görmezden gelmektedir.

Küfür kelimesinden türeyip konumuzla doğrudan ilgisi bulunan bir diğer kelime 'tekfir' kelimesidir. Tekfir: Bir kimseyi kâfir ilan etmek, küfre nispet etmek, küfürle ithâm etmek anlamında kullanılır.²¹⁹ Küfr kavramının, insanlar açısından önemli kılan yönlerinden bir tanesi tekfir problematiğidir. Çünkü daha İslam'ın erken dönemlerinden itibaren tekfir edilme durumları ortaya çıkmıştır. Bu tekfir edilmeler de doğal olarak, sosyolojik ve siyasal bazı sonuçları doğurmuştur. Yani tekfir meselesi biraz da toplumu dizayn etme unsuru olmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'de "küfr" kelimesi türevleri ile beraber 524 kez geçmiştir.²²⁰ Küfür kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu farklı kullanımlarına birkaç örnek olarak aşağıdaki örnekler gösterilebilir.

İnkâr, küfr kelimesinin, Kur'ân-ı Kerîm'de kullanıldığı anlamlardan önemli bir tanesidir. Bakara Sûresi 89. ayette şöyle buyurmaktadır. *"Onlara Allah katından ellerindekini (Tevrat) doğrulayan bir kitap gelince, daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken işte şimdi bilip tanıdıkları (Kur'ân) kendilerine gelince onu inkâr ettiler. Allah'ın lâneti böyle inkârcıdır."* Burada 'keferû' ve 'kâfiriyn' kelimeleri 'inkâr etmek, inkâr edenler' anlamında kullanılmıştır.

Benzer kullanımı bir diğer örnekte İsrâ Sûresi'nin 98-99. ayetinde görmekteyiz. *"Cezaları işte budur. Çünkü onlar âyetlerimizi inkâr etmişler ve demişlerdi ki: "Bizler, bir kemik yığını ve un ufak olmuşken yepyeni bir yaratmayla dirilecekmışiz, öyle mi? (98) Düşünmediler mi ki, gökleri ve yeri yaratmış olan Allah, kendilerinin benzerlerini de yeniden yaratmaya kâdirdir! Allah, onlar için bir vade takdir etti, bunda kuşku yoktur. Ama zalimler inkârcılıktan başkasını kabullenmediler."*

²¹⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 923; Günel, "Toplumsal Dayanışmaya Zararları Açısından Tekfir Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Gerekçelerinden Biri Olan Hakikati Temsil İddiasının İmkânı", 814; Karaağaç, "Ehl-i Sünnet'e Göre Tekfir Problematikliği", 166; Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, 192.

²²⁰ Abdalbâki, *Mu'cemü'l Müfrehes li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerîm.*, 605-6013.

(99)”. ‘keferû’ ve ‘kufûrâ’ kelimeleri ‘inkâr’ anlamında kullanılmıştır. Bunların dışında Al-i İmran Sûresi’nin 70. ayeti ve Enbiya Sûresi’nin 30. ayetine de bakıldığında küfür kelimesi, yukardaki örneklere benzer şekilde inkâr manasında kullanılmıştır.

Küfür kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanımına bir diğer örnek îmânın zıttı olarak küfür şeklinde kullanılmaktadır. Bakara Sûresi 109. ayette “*Ehl-i kitap’tan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki haset duygusundan ötürü, sizi îmânınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah hükmünü ortaya koyuncaya kadar affedin ve hoşgörün. Şüphesiz Allah her şeye kâdirdir.*” İmândan sonra ‘Kuffâren’ kelimesini kullanmıştır. İmânı bırakıp küfre yönelmeyi kâfirlerin istek ve arzuları olduğunu ifade etmektedir.

Nankörlük etmek, Kur’ân-ı Kerîm’in küfür kelimesi ile ifade ettiği bir diğer konudur. Hz. Musa (as.) kıssasının anlatıldığı Şuara Sûresi’nde Firavun, Hz. Musa’yı (as.) nankörlükle itham etmektedir. Çünkü kendi düşüncesine göre o, Hz. Musa’ya (as.) bayağı bir iyilikte bulunmuş ve karşılığında Hz. Musa (as.) nankörlük etmişti. İlgili bölüm 18 ve 19. ayette geçmektedir. “(Makamına vardıklarında Mûsâ’ya) Firavun şöyle dedi: “*Biz seni çocukken himayemize alıp büyütmedik mi? Hayatının nice yıllarını aramızda geçirmedin mi? (18) Sonunda yapacağını yaptın. Sen nankörün birisin! (19)*” Burada her ne kadar ‘kâfirîyn’ kelimesi geçtiyse de kelimeye verilen anlam, nankörlük eden anlamında olmuştur. Bir başka örnek olarak, İbrahim Sûresi’nin 7. ayetinde “*Hani Rabb’iniz, ‘Eğer şükrederseniz size (nimetimi) daha çok vereceğim, nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım pek şiddetlidir!’ diye bildirmişti.*” görebilmekteyiz. ‘Kefertum’ kelimesi ile kulların şükretmeme, nankörlük etme durumlarına dikkat çekilmiştir.

Küfür kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanımlarında bir diğeri ise Allah’ın emrini terk etme manasındadır. Allah Teâlâ’nın haccı emrettiği ayette, emrine karşı gelenleri ifade etmek için yine küfür kelimesini kullanıyor. Allah (cc.), Al-i İmran Sûresi 97. ayetinde şöyle buyuruyor. “*Orada apaçık deliller, İbrâhim’in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç*

değildir.” Kim inkâr ederse yani Allah’ın emrine karşı gelirse, Allah’ın emrini yerine getirmese anlamını veren ‘kefere’ kelimesi olmuştur.

Kur’ân-ı Kerîm, İbrahim Sûresi’nin 22. ayetinde şeytan ve kendisine uyanlar arasında geçecek bir konuşmaya yer vermektedir. *“Allah’ın hükmü yerine getirilince şeytan şöyle der: ‘Şüphesiz Allah size gerçek bir vaadde bulunmuştu; ben de size bir söz verdim ama yalancı çıktım. Aslında benim sizi zorlayacak gücüm yoktu; benim yaptığım size çağrıda bulunmaktan ibaretti; siz de benim çağrıma uydunuz. O hâlde beni kınamayın, kendinizi kınayın. Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni kurtarabilirsiniz. Ben daha önce, beni Allah’a ortak koşmanızı kabul etmemiştim.’ Doğrusu zalimler için elem verici bir azap vardır.”* Şeytan ayette onlara kendi pozisyonunu ve etkisini açıklamakta, devamında ise kendisini onların iddialarından berî tutmaktadır. Bu ayette de ‘kefetu’ kelimesi kullanılmaktadır. Burada kelimenin kullanımı daha çok berî olma, uzak durma, onları kendi hâlleri ile baş başa bırakma anlamında olduğu görülmektedir.

Küfür kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanımları genel olarak bu şekilde özetlenebilir. Bu kullanımlara baktığımızda, kelimenin sahip olduğu sözlük anlamından çok uzaklaşmamakla beraber daha geniş bir yelpazede kullanılmıştır. Bu farklı kullanım, mezheplerin görüşlerinin şekillenmesini ve mezheplerin görüşlerinin daha esnek yapıda olmasını da sağlamıştır.

Kur’ân-ı Kerîm’de küfür kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılan bazı kelimeler vardır. (إنكار) İnkâr kelimesi bunlardan bir tanesidir. Kur’ân-ı Kerîm’de otuz yedi defa geçmekte olan bu kelime, altı yerde²²¹ küfür anlamında geçmiştir. Bir diğer kelime olarak “cuhûd” (جحود) kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime bilerek inkâr etme anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin Kur’ân-ı Kerîm’de geçtiği yerler; Hud Sûresi 11. ayet, Neml Sûresi 14. ayet ve Ankebut Sûresi 47,49. ayetlerdir. “kenûd” (كنود) kelimesi ise sadece Adiyat Sûresi’nin 6. ayetinde geçmekte ve küfrün nankörlük kısmına tesadüf etmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de on bir yerde geçen “kizb” (كذب) (tekzîb olarak iki yüz yetmiş bir yerde) kelimesi de yine küfürle paralel kullanıldığı yerler

²²¹ el-Mü’min 40/81; en-Nahl 16/83; el-Mü’minûn 23/69; er-Ra’d 13/36; en-Nahl 16/22.

olmaktadır. Yalan anlamında olan bu kelime, Kur’ân’da da daha çok yalanlamak şeklinde kullanılır. İlhâd (الحداد) kelimesi ise sapma, sapkınlık anlamlarında daha çok kullanılır. Bu kelime de türevleriyle Kur’ân-ı Kerîm’de altı defa geçmektedir. “dalâl” (ضلال) doğru yoldan ayrılmak, şaşırarak, kaybolmak anlamlarında kullanılır. Kur’ân-ı Kerîm’de yüz doksan defa geçen bu kelime, bazen sözlük anlamında bazen de konu başlığımız olan küfür anlamında kullanılmıştır. Son olarak “cehl” (جهل) kelimesi, sözlük anlamı her ne kadar bilmemek, ilmin zıttı anlamında ise de Kur’ân-ı Kerîm’de yerine göre Allah’ın göndermiş olduğu vahye karşı ilgisiz, kör olan cahiliye insanını kastederek kâfir anlamında da kullanılmıştır. Bu kelime de Kur’ân-ı Kerîm’de yirmi dört defa geçmiştir.²²²

Kur’ân-ı Kerîm’de ‘küfür’ kelimesi, çoğu zaman terim anlamıyla kendisi müstakil kullanılmakla beraber yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bazen eş anlamlı kelimeler de konunun anlaşılması için kullanılmıştır. Kur’ân-ı Kerîm çağlar ve medeniyetler üstü bir kitaptır. Bundan dolayı her zaman ve zeminde, meramının net bir şekilde anlaşılmasını istemektedir. Bu durum aynı olayı farklı kelimelerle, farklı olaylarla bağlantılı olarak, farklı şekilde anlatmayı gerektirebiliyor. Bu, Kur’ân’ın kendine has bir tarzıdır. Küfür meselesi, farklı dönem ve zamanlarda, farklı toplumlarda ortaya çıkan bir olgudur. Kur’ân-ı Kerîm’de bu tüm varyantları bir şekilde insanlara anlatmak, anlaşılmasını sağlamak istemektedir. Böylece küfür kelimesini bazen sözlük anlamıyla bazen de terim anlamıyla kullanır. Bazen de yerine eş anlamlı kelimeler kullanmaktadır.

Îmân, insanın fitratına uygun olandır. İnsanın îmân etmesi için, çeşitli sebeplere ihtiyaç yoktur. İnsanın fitratına uygun davranması veya Allah’ın kâinatta yaratmış olduğu mükemmelliğin farkına varmış olması yeterli olabilmektedir. Oysa aynı şey küfür için geçerli değildir. İnkâr eden her topluluğun, her insanın, küfre düşme sebebi aynı da olabilir, birbirinden bambaşka da olabilir. İşte bu yüzden, küfür kavramı ile ilgili önemli hususlardan bir tanesi, küfrün çeşitleridir.

²²² Coşkun, *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*, 27-31; Düzgün, *İslâm İnanç Esasları El Kitabı*, 43.

Küfr-i İnkâri: İmân edilmesi gereken imân esaslarını, Allah'ı, Peygamberi, vahyi kabul etmemesi, inkâr etmesidir. İnkârını diliyle de ikrâr etmesidir. Bu tür küfürde kişi hem diliyle hem de kalbiyle inkâr etmiş olmaktadır. Küfr-i Cuhûdi: Bu tür küfürde kişi kalbiyle aslında Allah Teâlâ'nın ilâh olduğunun farkında, biliyor fakat bu gerçeği kabullenmek istemiyor. İşte bu tür küfür cuhûdi küfürdür. Şeytan'ın küfrü buna örnek olarak verilebilir. Küfr-i İnadi: Bu tür küfür içerisinde olanlar aslında Allah'ın ve vahyin gerçekliğinin farkında ve bilmekteler. Hatta bu marifetlerini zaman zaman dile de getirebilirler. Fakat inatlarından dolayı imân etmeyi reddetmekteler. İnatlaşmalarının çeşitli sebepleri vardır. Bu sebepler; bazen ellerinden gideceğine dair endişelendikleri makam, mevki veya dünyalık zenginlikler, bazen de kibir, gurur, haset, bazen de şan, şöhret, bazen de ayıplanma, kınanma korkusu olabilir. Küfr-i Nifâki: Bu tür küfürde tipik münâfik davranışı görülmektedir. Görünüş itibariyle mü'min olan, ama diliyle söylediğini kalbiyle tasdik etmeyen, inanmayan kişinin küfrüdür.²²³

Küfür çeşitleri aslında insan psikolojisi ve insan tiplerini ortaya koymaktadır. İnsanlar, diğer insanlarla olan ilişkilerinde de yukarıda bahsedilen şekillerde rol üstlenmektedir. İnsanlarla olan ilişkilerindeki gibi yaratıcıyla da benzer bir ilişki türü kurulunca bu problemlidir. Çünkü insanlar sadece zâhire vakıf iken Allah Teâlâ ise hem zâhire hem bâtına vakıftır. Bu durum da insanın en büyük yanlışlarından bir tanesi olmaktadır.

1. Eş'arî'nin Küfür Tanımı ve Küfrün Mahalli

Eş'arî'nin küfür tanımına gelince daha önce görmüştük ki küfrün zıttı olan imânın tasdik olduğunu belirtmişti. Eş'arî, bu tanımı yaparken hareket noktası, dildeki kullanımı olmuştur. Aynı tavrı diğer kavramları açıklarken de yapmaktadır. Eş'arî *el-Lüma'* ve *el-İbâne* eserlerinde imân tanımına yer verirken küfür için bir tanımlamaya gitmemiştir. Bunun muhtemel sebebi de birbirinin zıttı olan kavramlar olmasından kaynaklanmaktadır.

²²³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1414, 5/144; Hafizoğlu, "Eş'arî Kelamında İman, İslam ve Küfür Kavramları -Bâkillânî Örneği-", 89; Sinanoğlu vd., *Sistemik Kelam*, 350; Gölcük - Toprak, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, 138-140; Coşkun, *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*, 72-73.

İbn Fûrek, hocası İmam Eş'arî'nin görüşlerini açıkladığı eseri olan *el-Mücerred*'inde küfrün tanımına yer vermiştir. Küfür: dildeki asıl anlamı örtmek, gizlemek demektir. Bundan dolayı da geceye, karanlığıyla örttüğü için 'kâfir' denilmektedir. Nehir için de, içinde akan şeyle örttüğü için kâfir denilmiştir. Bu tanımlamalarını delillendirmek için Arap şiirinden bir örnek getirmektedir. “ في ليلة كَفَرَ ”²²⁴ Bu dizide de görüldüğü üzere bulutların yıldızları örtme özelliğine 'kefere' fiili kullanılmıştır. Eş'arî için kavramların dildeki anlamları, konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Kalbinde Allah Teâlâ'yı inkâr eden ve O'nun haberlerini yalanlayan kimse, inkâr ve reddetmekle O'nun nimetlerinden kendini gizlemiş olur. Bu yüzden de bu kişiye kâfir denilir. Böyle olmakla beraber, bir kimse kalbinde îmân olduğu hâlde diliyle Allah'ı inkâr ederse o kişi gerçek kâfir sayılmamıştır. Bu şekildeki bir küfür de gerçek küfür sayılmamaktadır.²²⁵ Çünkü Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Kim îmân ettikten sonra Allah'ı inkâra sapsa, kalbi îmânla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesnâ olmak üzere, kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazâbı bunlardır; bunlar için çok büyük bir azâp vardır.*”²²⁶

Eş'arî'nin küfür anlayışına bakıldığında, tıpkı îmân anlayışını şekillendirirken kullanmış olduğu yöntemi takip etmektedir. Çünkü doğal olan budur. Allah Teâlâ insanlar arasında var olan, konuşulan bir dille insanlara hitap etmiştir. O yüzden kullanılan kelimeler, kavramlar o dilin sınırları içerisinde kalmalıdır ki murâd-ı ilâhi anlaşılabilir. Eş'arî, bu sebepten dolayı da öncelikle küfür kelimesinin kelime anlamı olan, örtmek, gizlemek anlamlarına dikkat çekmektedir. Bu kelimenin, vahiyden önce de Araplar arasında böyle kullanıldığını göstermek adına Arap şiirinden bir örnek getirmektedir. Kelimenin anlamını böylece sağlam bir zemine oturtmuş olmaktadır. Sonrasında kelimenin anlaşılması daha kolay olmaktadır. Eş'arî için küfür, kalben Allah Teâlâ'yı inkâr etmek ve Allah'ın göndermiş olduğu vahyi yalanlamak şeklinde ifade edilebilir.

²²⁴ Bulutların yıldızları örttüğü bir gecede

²²⁵ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 150-151.

²²⁶ en-Nahl 16/106.

Eş'arî, küfür için kalbin inkârını şart koştadır. Çünkü nass, ikrâr kalp ile aynı paralelde olmadığında, esas olanın kalpteki olduğunu belirtmektedir. İşte bu tahsis, Eş'arî'nin de küfür tanımını düzenlemektedir.

İnkâr eden bir kimse kalbindeki küfürden dolayı kâfirdir. Küfrünü ikrâr etmesi ise kalbindeki küfrün delilidir. Bu şuna benzer: Güneşe secde eden kimse, güneşe secde etmesinden dolayı kâfir olmaz. Güneşe secde etmesi kalbindeki küfrün bir alâmeti olarak gerçekleşir. Başka bir örnek olarak, "Peygamber'i öldüren veya Peygamber'in huzurunda zina eden kimse, Peygamberi öldürdüğü için veya zina ettiği için kâfir olmaz. Onu kâfir yapan şey, öldürme fiilinin ve zina fiilinin işaret etmiş olduğu kalbindeki küfürdür."²²⁷

Eş'arî'nin îmân ve küfür tanımları beraber düşünüldüğünde ikisinin de esas mahallinin kalp olduğu görülmektedir. Geriye kalan ikrâr etmek veya amellerle bunu göstermek insanların dünyadaki ahvâlini belirlemek içindir. Nitekim muvâfât teorisini de bu zemin üstüne bina etmişti. Böylece Eş'arî'nin sistemi daha iyi anlaşılabilir. Onun sisteminde dinin ve nassın çizdiği sınırların içinde kalan bir akıl²²⁸ ile meseleleri çözümlenir. Haliyle bir yerde nass bir sınır çizdiyse Eş'arî, o sınırı aşmaz. Bu sebepten, kalbin içindeki îmân ise kişi mü'min, değilse kâfirdir.

Allah'ın emrine aldırış etmemek küçümsemek nasıl küfürse, aynı şekilde Allah'ın Resulü'ne de aldırış etmemek ve küçümsemek de küfürdür.²²⁹ Her ne kadar küfrün mahalli kalp ise de bu durum küfrün de îmân gibi tasdik olduğu gerçeğini perdelemez. O yüzden kalbin işlevi Allah'ı, Allah'ın emrini, peygamberini tasdik etmektir. Eğer ki kişi Allah'ın emrine karşı lakayt davranıp küçümsüyorsa burada tasdik olmadığı sonucu çıkmaktadır. Allah Teâlâ Nisa Sûresi'nin 140. ayetinde şöyle buyuruyor: "*Allah, Kitap'ta size şunu indirdi: Allah'ın ayetlerinin inkâr edildiğini ve onlarla alay edildiğini gördüğünüz zaman, başka bir söze geçinceye kadar bunu yapanların yanında oturmayın; yoksa kesinlikle onlar gibi olursunuz. Bilesiniz ki Allah, münâfiklarla inkâr edenlerin tamamını cehennemde toplayacaktır.*" Ayette de

²²⁷ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 151.

²²⁸ Güneş, "Eş'arî'de Mukallidin İmanı", 17.

²²⁹ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 151.

işaret edildiği üzere kâfir, Allah ve Resulü ile dalga geçer, küçümser. Bunu da küfürlerinden dolayı yaparlar.

Eş'arî'nin küfür meselesi ile ilgili görüşlerine yer verirken, îmân konusunda yer verilen ve aynı zamanda küfrü de ihtivâ eden konu başlıklarına, ihtiyaç duyulmadıkça tekrara düşmemek adına burada yeniden yer verilmeyecektir.

Eş'arî'nin önemli iki kaynak eserleri olan, hem *el-İbâne* hem de *el-Lüma'* eserlerinde inanılmaması durumunda küfür olarak belirttiği bazı konular yer almaktadır. Bu iki eserin muhtevası da zaten bunların îmân edilmesi gerekli olan hususlar olduğunu delillendirmesinden oluşmaktadır.

2. Eş'arî'nin Hızlân-Hırmân Görüşü

Hızlân, yardımı kesmek, kendi hâline terk etmek, kendi hâline bırakmak gibi kelime anlamlarına sahiptir. Terim olarak ise; Allah'ın, itaat etmeyen, yanlış tercihte bulunan kullarını kendi hâline bırakması, onlar üzerindeki inayetini kesmesi anlamlarına gelmektedir.²³⁰ Hızlân kelimesi ile ilişkili bir diğer kelime hırmân kelimesidir. Hırmân, Allah'ın mü'minlere karşı yardımını esirgemesi, onlara kötülük işleme gücü vermesidir.²³¹

Hızlân meselesi, Eş'arî'nin kelâm sistemi içerisinde küfür meselesi ile doğrudan ilişkili olarak ele alınır. Özellikle Mu'tezile ile aralarında mutâbık olmadıkları meselelerdendir.

Eş'arî'ye göre, îmân için olan istitâat ile küfür için olan istitâat aynı değildir, ikisi birbirinden farklıdır. Îmân için olan istitâat, hidâyet ve tevfiik iken, küfür için olan istitâat, dalâlet ve hızlândır. Bu konuda insanların îmân etmeyi tercih etmiyor olmaları, onlar üzerindeki yükümlülüğü kaldırmamaktadır. Allah'a ve Peygamber'inin getirdiklerine îmân etmek, kâfirlere vâciptir.²³²

²³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1414), 11/202.

²³¹ Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 127; Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, 145; Sinanoğlu vd., *Sistemik Kelam*, 403; İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 109.

²³² Eş'arî, *Risâle ilâ ehl-i's Seğr*, 145,147,151.

Eş'arî *el-İbâne*'de de meseleye benzer bir açıklama getirmektedir. Allah (istitâatü'l-îmân) îmân etme kabiliyetini, nimet, lütuf ve ihsan olarak mü'minlere vermiştir. Bu sayede mü'minler îmân ile muvaffak olmuşlardır. Kâfirler, îmân ile muvaffak olmadıklarına göre onlar, bu nimetlerle desteklenmemişlerdir. Yani îmân etme kabiliyetini mü'minler için seçmiştir.²³³ Bu durumda kâfirler için seçilen hızlân olur.

Eş'arî, îmâna güç yetirme (kudret) ile küfre güç yetirmenin aynı olmayacağını söylemişti. Çünkü mü'minlerin îmâna yönelik Allah'a istekte bulduklarını, rağbet ettiklerini ama aynı şeyi küfür için yapmadıklarını belirtiyor. Bu istedikleri şey ile kaçındıkları şeyin farklı olduğunu gösterir. Allah, kullarına îmân etmeyi emreder. Mü'minler için lütfu ile beraber emrederken, kâfir için lütfu olmadan emreder.²³⁴ Allah dileseydi tüm kâfirleri îmâna götürecek lütfunu yaratabilirdi. Allah buna Kadîr'dir. Ama Alah, bunu tercih etmemiştir.²³⁵

Eş'arî *el-Lüma* ' eserinde; kâfirin îmâna güç yetirememesinin sebebinin, îmânı bırakıp onun zıttı olan küfürle ilgilenmesi olduğunu söylemektedir. Bu, kâfirin bundan aciz olduğunu göstermez.²³⁶ Onun küfre meyiletme yönünde bir eğilim içinde olduğunu gösterir.

Eş'arî, kullara yönelik olan îmân kısmını istitâat kavramı etrafında şekillendirmektedir. Kesb teorisi ile bağlantılı olarak bu durumu Allah'tan bağımsız, sadece kulların fiilleri olarak görmemektedir. Allah, mü'minde îmân etme kudretini yaratır ve mü'min de bunu talep eder. Allah'ın îmân etme emri ile beraber mü'minlere yardımda bulunması ve kâfirlere yardımda bulunmamasının, biraz da onların îmân etme istekleri ile de şekillendiği anlaşılabilir.

Allah, kâfirleri mü'min olmaya muvaffak kılmaktan aciz değildir. Böyle olması Allah'ın îmân etmeyen kullarına karşı zalim olduğu anlamına da gelmemektedir.²³⁷ Allah, tüm insanlara îmân etmeyi emretmiştir. Ama bazılarında îmân etmeye karşı

²³³ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 185.

²³⁴ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 186; Eş'arî, *Risâle ilâ ehl-i's Seğr*, 151.

²³⁵ Eş'arî, *el-Lüma* ', 110.

²³⁶ Eş'arî, *el-Lüma* ', 99; Eş'arî, *Risâle ilâ ehl-i's Seğr*, 148.

²³⁷ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 187.

yardımını sağlarken, buna karşın diğerlerini ise zorunlu bir küfre tabi tutmamıştır. Örneğin; Allah, Ebû Leheb'in îmân etmeyeceğini biliyordu. Bu durumu haber vermişti. Verdiği haber de doğru çıktığı hâlde yine de ona îmân etmeyi emretmişti. Yani îmâna güç yetiremeyen kimseye Allah îmânı emretmiştir.²³⁸

Eş'arî, Mu'tezile ve Mecûsîler'in bu konudaki görüşlerine itiraz etmektedir. Çünkü onlar, kâfirlerin inkâr konusunda güç sahibi olduklarını iddia ettiğini ve bu iddialarıyla küfre düşüklerini ifade etmektedir. Burada Mu'tezilîler'i Mecûsîler'e benzetmesinin sebebi, Mecûsîler'in, şeytanın kötülüğe güç yetirebileceklerini savunmuşlardır.²³⁹ Eş'arî, Mu'tezile'nin insan özgürlüğüne vurgu yapmaya çalışırken, hataya düştüğünü ifade etmektedir. Hatta bu görüşlerinden dolayı ümmetin Mecûsîler'i olmakla itham edilmişlerdir.

Eş'arî, mü'minlerin başarısı nasıl Allah'a bağlı ise aynı şekilde kâfirlerin başarısız olmaları da Allah tarafından olur. Kâfirlerin muvaffak olmamaları, Allah'ın onlarda yaratmış olduğu küfür ile olmuştur. Bu durum kâfirlerin, küfrü tercih etmeleri sebebiyle olmuştur. Onlar küfrü tercih ettikleri için Allah, onları kendi hallerine terk etmiştir.²⁴⁰

Eş'arî, kâfirler için küfürlerini kendileri tercih ettiklerini belirtir. İnsanların bazıları cennet için yaratılmış, bazıları da cehennem için yaratılmıştır. Kâfirler, isteseler de îmân edemezler çünkü onlar dileseler de îmâna güç yetiremezler. Bu, Allah'ın onları icbâr etmesiyle değil onların tercihleri sebebiyle olmaktadır. Hızlân kavramı da Eş'arî'nin, görüşünü açıklarken meselenin anlaşılabilmesi adına gereklidir.

Allah bazı kullarına tevfiği, hidâyeti nasip eder ve onlara îmân etmeyi sevdirebilir. Küfrü, fıskı ve isyanı ise onlara kötü gösterir.²⁴¹ Bu durum elbette kulların çabası ve istemeleriyle şekillenen bir durumdur.

²³⁸ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 195.

²³⁹ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 196.

²⁴⁰ Eş'arî, *el-Lüma'*, 99-100, 115-116; Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 207-208.

²⁴¹ Eş'arî, *Risâle ilâ ehl-i's Seğr*, 151.

İnsanların nihâi âkıbetlerinin (muvâfât) ne olduğu Allah'ın ezeli ilmine dahildir. Onun için kâfire, îmân etmeye güç yetirememesi veya Allah'ın onu küfrü ile baş başa bırakması bu ilim ile beraber düşünülerek anlaşılabilir. Aksi takdirde hâşâ Allah, kullarının bazılarını nimet verip, bazılarını saptırmamaktadır.

3. Eş'arî'nin Küfür Olarak Değerlendirdiği Bazı Meseleler

Eş'arî'nin eserleri incelendiğinde bazı meseleleri değerlendirirken kendi görüşlerini ve karşıt grupların görüşlerini karşılaştırmalı olarak vermektedir. Bu karşılaştırmaların bazıları eleştiri düzeyinde kalmışken bazıları da daha ileri bir seviyeye taşınmıştır. Eş'arî, bu ikinci kısımda bazı konularda karşıt grupların savdukları görüşleri ile küfre düştüklerini belirtmiştir.²⁴²

Eş'arî'nin küfür anlayışının anlaşılması ve hangi konuları, nasıl küfür olarak değerlendirildiğini daha iyi anlayabilmek için aşağıda bunlardan bazı örnekler seçilmiş ve değerlendirilmiştir. Böylece yukarıda teorisi verilen küfür kavramının pratikte nasıl uygulandığına da örnekler verilmiş olunur. Onun için Eş'arî'nin görüşleri çok detayına girmeden, küfür yönüyle verilecektir.

3.1. Eş'arî'nin Rü'yetullah Görüşü

Eş'arî, *el-İbâne*'nin önsözünde bazı gruplardan bahsedip bunların Allah'a iftira ettiklerini, Resulullâh'ın (sav.) sünnetini iptal ettiklerini ve onu inkâr ettiklerini söylemektedir.²⁴³ Bunu söylemesindeki maksat da bunların, bu yönleriyle küfre düştüklerini, bu eserin de yazılma sebebinin, onların iddialarını çürütmek, hak olan kendi görüşlerini ise delillendirmektir.

Eş'arî, bu eserin girişinde ehl-i zeyğ ve bid'a dediği iki gruptan bahsetmektedir. Sapmışlar olarak nitelendirilecek birinci grup ile ilgili müstakil bir risâle de yazdığı bilinmektedir. Bu şekilde nitelenen grup, Mu'tezile'dir. Diğer grup ise yine metnin başında, Kaderiyye mensupları olarak ifade edilmektedir. Daha önce de geçtiği üzere

²⁴² Eş'arî'nin görüşlerini ifade ederken kullandığı küfür kavramı kelami anlamda kullanılmıştır. Bu yönüyle fikhi anlamdaki küfürden farklıdır. Eş'arî için ehl-i kiblede kimsenin tekfir edilmediği esası ile beraber düşünmek gerekir.

²⁴³ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 12.

İmam Eş'arî'nin yöntemi, Kur'ân-ı Kerîm, sünnet ve sahâbe, tabiîn ile hadîs imamlarının rivayet ettiklerini esas almaktadır. Bu mezkûr gruplar da Allah katından hiçbir delilleri olmaksızın, ne Resulullâh'tan (sav.) ne de seleften herhangi bir delil bulunmaksızın kendi fikirlerini öne sürdükleri için böyle bir yanılığa düşmüşlerdir.²⁴⁴

Rü'yetullah: Mü'minlerin, Allah'ı bir cennet nimeti olarak ahirette gözle görmeleridir.²⁴⁵ Bu konu, mezhepler arasında ortak bir noktaya varılamayan meselelerdendir. Konu daha çok Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasında tartışılmıştır. Bu tartışmanın karşılıklı birbirlerini küfürle itham etme ile sonuçlanması konuya ayrı bir önem atfetmektedir.

Mu'tezile'nin bu konudaki temel görüşü menfidir. Allah'ın gözle görülemeyeceğini söylemişlerdir. Sadece kalp ile bilinebileceğini iddia etmişlerdir.²⁴⁶ Mürcie'nin bir kısmı da bu konuda Mu'tezile gibi düşünmektedir.²⁴⁷ Eş'arî ise bunların bu iddialarına karşılık, iki temel kitabında da müdellel cevaplar vermektedir.

Eş'arî, Mu'tezile'nin görüşlerine *el-İbâne* eserinde yer vermekte ve onlara cevap vermektedir. Mu'tezile'nin rü'yeti, Eş'arî'nin kabul ettiği gibi kabul etmemesine dayanak olarak, “Rabb'lerine bakarak” ayetinin²⁴⁸ ‘nazar’ kelimesine bakma anlamından ziyade ‘bekleme’ anlamını vermektedir.²⁴⁹ Mu'tezile'nin bu konuda referans aldığı bir diğer ayet-i kerîme ise, “Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O, gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır.”²⁵⁰ ayetidir. Mu'tezile, bu ayetin umûm ifade ettiğini söylemektedir. Umûm ifade edince de gözlerin Allah'ı idrak edememesi hem bu dünyada hem de ahiret için geçerli olur. Allah'ın gözleri idrak etmesi de hem bu dünya hem de ahiret için geçerli olur.²⁵¹ Mu'tezile'nin öne sürdüğü bir diğer delili de Hz. Mûsâ (as.) ile ilgili ayettir. “Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, “Rabbim! Bana

²⁴⁴ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 14.

²⁴⁵ Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, 181.

²⁴⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2019, 238; Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, 181.

²⁴⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2019, 232.

²⁴⁸ el-Kiyâmet 75/23.

²⁴⁹ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 37.

²⁵⁰ el-En'am 6/103.

²⁵¹ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 55.

görün; sana bakayım” dedi. Rabbi, “Sen beni asla göremezsün. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin.” buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: “Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.””²⁵² Mu‘tezile’ye göre Hz. Mûsâ, (as.) rü’yetin imkânsız olduğunu biliyordu. O yüzden muhtemeldir ki bu talep kendisinin değil, kavmine ait bir taleptir. Eğer talebin Mûsâ’nın (as.) kendisine ait olduğu düşünülürse, o zaman Hz. Mûsâ’nın, (as.) Allah’ı bilmemesi anlamına gelir. Bu da muhaldir. Aslında kavmi böyle bir talepte bulunmuş ama bunun olmayacağına dair onları ikna edemeyince de Hz. Mûsâ, (as.) böyle bir talepte bulunmuştur. Bundan dolayı da Mu‘tezilîler bu ayetteki rü’yete ilim anlamını vermişlerdir.²⁵³

Bu delillerin dışında Mu‘tezile’nin daha başka cihetten yaklaşımları ve daha başka delilleri de vardır. Fakat konu, rü’yetullah konusu olmadığı için bu kadarla iktifa etmek yerinde olacaktır. Burada Mu‘tezile’nin yaklaşımı biraz da tevhid eksenli bir yaklaşımdır. Çünkü rü’yetullah kabul edilirse, o zaman Allah’a cihet atfedilmiş olur, o da yer yön gerektirir. Bir sonraki adım ise Allah’ı cisimleştirmek olur.²⁵⁴

Rü’yetullah meselesi, Mu‘tezile’nin dönem şartları gereği de olsa üstlenmiş olduğu aşırı koruyucu rolün, şayet sınırları çizilmezse getireceği noktayı gösterme adına, önemli bir örnektir. Çünkü burada Allah’ı tenzih edelim derken, ayet ve hadîsleri ilk anlamdan uzaklaştırıp tâlî anlamlar yükleme gibi durumla karşı karşıya kalmışlardır. Ayetleri destekleyen hadîsleri de te’vil etmek zorunda kalmışlardır.

Mu‘tezile konuya daha çok aklî bir yöntemle yaklaşmış, nassları kendi hareket noktasına göre te’vil etmiştir. Eş‘arî ise konuya hem naklî hem de aklî yönlerle yaklaşmıştır. Eş‘arî bu konuyu önemsemiş ve hem *el-İbâne* hem de *el-Lüma‘* eserlerinde konuya detaylıca yer vermiştir.

²⁵² el-A’raf 7/143.

²⁵³ Sinanoğlu vd., *Sistemik Kelam*, 587.

²⁵⁴ Karaağaç, “Ehl-i Sünnet’e Göre Tekfir Problematikliği”, 180; Sinanoğlu vd., *Sistemik Kelam*, 585.

Eş'arî, öncelikle konu ile ilgili kendisine delil olacak ayetleri serdetmektedir. Kıyamet Sûresi'nin 22-23. ayetinde²⁵⁵ geçen 'nazar' kelimesinin muhtemel anlamlarını vermektedir. Nihayetinde Mu'tezilenin iddia ettiği bekleme (intizâr) anlamına gelmesinin câiz olmayacağını söylemektedir. Eş'arî'ye göre bu ayet Allah'ı göz ile görme anlamına gelmektedir. Devamında bununla ilgili daha fazla ayet ve aklı deliller sıralamaktadır. Hz. Mûsâ (as.) ile ilgili ayete ise şöyle yaklaşmaktadır. Hz. Mûsâ, (as.) Allah'ın peygamber olarak seçip gönderdiği bir kimsedir. Allah'tan, muhal olan ve soru sorması yasak olan bir şeyi istemesi câiz değildir. Hz. Mûsâ (as.) bunu yaptığına göre istediği şey makbul ve caiz olan bir şeydir. Eş'arî, burada Mu'tezililerin iddiasıyla, Hz. Mûsâ (as.) tarafından bilinmeyen bir şeyi, kendilerinin bildikleri iddiasına düşüklerini söylemektedir. Eş'arî, En'am Sûresi 103. ayetinin²⁵⁶ bir ihtimal gözler bu dünyada Allah'ı idrak edemez ama ahirette idrak eder anlamına geleceği ve bir diğer ihtimal ise yalancı kâfirlerin gözleri Allah'ı idrak edemeyeceği şeklinde anlaşılabilirliğini belirtir. Eş'arî, bunlar dışında hadîslerden de deliller getirir. Peygamberimiz (sav.), "*Rabbimizi, ayın on dördüncü gecesinde hilali gördüğümüz gibi göreceksiniz. O'nu görme konusunda birbirinizle çekişmeyeceksiniz.*" buyurmaktadır. Daha sonra bu hadîsin, delil yönünden ne kadar güçlü olduğu üzerinde durulmaktadır.²⁵⁷

Eş'arî, *el-İbâne*'de, hem Mu'tezile hem de diğer fırkalar olmak üzere rü'yetullahın gözle olmayacağı ya da Allah'ın zatına olmayacağı fikirlerine karşı çıkmaktadır. Onların delillerini soru-cevap yöntemiyle değerlendirip cevap vermektedir. İmam Eş'arî'nin kendi yöntemine uygun olarak öncelik Kur'an ve sünnetten delil getirmektedir.

Eş'arî, *el-Lüma'* eserinde de bu konuya değinmektedir. Çünkü bu mevzû Ehl-i sünnet itikadı açısından önemli görmekte ve îmân-küfür konusu olarak ele

²⁵⁵ "Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parılayacak;"

²⁵⁶ "Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır."

²⁵⁷ Özdemir, *Eş'arî'nin Risâle ilâ Ehl-i's-Seğr bi Bâbi'l-Ebvâb Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi*, 26-27; Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 35-49.

alınmaktadır. Bu eserde de yine muarızların delillerini çürütme ve kendi fikirlerini de delillendirme yöntemi kullanılmaktadır.

Eş'arî *el-Lüma'* eserinde, rü'yetullah için, kıyasen de mümkün ve kıyas açısından da câiz olduğunu söyler. Rü'yetullah'ın gerçekleşmesi Allah'a cisim atfetmeyi gerektirmemektedir. Bununla beraber görülen şeyin muhdes olmasını da gerektirmez. Rü'yetin gerçekleşeceği zaman ise bu dünyadaki zaman değildir.²⁵⁸

İbn Fûrek *el-Mücerred'* de aynı başlıkla Eş'arî'nin görüşlerini aynı şekilde delilleriyle açıklamaktadır. Eş'arî, hem kitapta hem sünnette hem de sahâbenin icmâsı ile Rü'yetullah'ın hak olduğunu ve gerçekleşeceğini söylemektedir. Eş'arî, ayet ve hadîsleri zâhiri anlamlarıyla ele almış, aksi bir karîne olamadıkça da te'vil etmemiştir. Zaten bunun, onun genel tutumu olduğu diğer meselelerde de görülmektedir. Eş'arî, rü'yetullah'ın kabul edilmesinin tevhid inancına herhangi bir hâlel getirmeyeceğini belirtmektedir. Rü'yetullah, haktır ve gerçekleşecektir. Bu aynı zamanda mü'minlerin cennette elde edecekleri en büyük nimet olacaktır. Gerçekleşecek olan bu rü'yet, farazî veya mecâzî olarak değil, gerçek göz ile görülecektir. Tüm bunlar îmân edilmesi gerekli olandır, aksini iddia etmek, aksine inanmak ise küfür olacaktır.

3.2. Eş'arî'nin Halku'l Kur'ân Görüşü

Halku'l Kur'ân meselesi, İmam Eş'arî'nin küfür konuları içerisinde saydığı önemli konuların başında gelir. Halku'l Kur'ân (خلق القرآن) meselesi Müslümanlar arasında özellikle hicri ikinci asırda ortaya çıkmış bir tartışma konusudur. Konunun temelinde Kur'ân'ın yaratılmış (mahlûk) olup olmaması yatar.²⁵⁹ Bu konunun Müslümanların gündemine sokulmasının ilk zamanlarına gidildiğinde, Cad b. Dirhem ve onun takipçisi Cehm b. Safvan simaları görülmektedir. Daha sonra bu konu Mu'tezile tarafından benimsenip sistemleştirilmiştir. Halku'l Kur'ân meselesi tarihte

²⁵⁸ Eş'arî, *el-Lüma'*, 61-68.

²⁵⁹ Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, 121; Karaağaç, "Ehl-i Sünnet'e Göre Tekfir Problematikliği", 175.

“mihne” olayları olarak anılan bir döneme sebep olmasıyla, daha da meşhur bir hüviyet kazanmıştır.²⁶⁰

Bu mesele her ne kadar tarihi bir mesele olsa da günümüzde herhangi bir kelâmî mesele ile ilgili bir fikir ortaya konulduğu zaman, bir şekilde konu gelip buraya temas etmektedir. Bu yüzden konu güncelliğini hiç kaybetmemektedir.

Kur’ân’ın mahlûk olduğu, başta Mu‘tezile, Cehmiyye, Hâricîler, Mürcie’nin bir kısmı ve Şîa fırkalarının iddiasıdır. Temel yaklaşımları Kur’ân’ın mahlûk, muhdes ve hâdîs olduğu şeklindedir. Duyulup anlaşılan bir kelâm olup, insanlara ait sözlerle aynıdır. Çünkü Allah, insanlara bu şekilde hitap etmiştir. İnsanların başka şekilde ilâhî kelâmı anlamaları mümkün değildir.²⁶¹

Mu‘tezile mezhebi her ne kadar tenzîhî anlayışlarının bir gereği olarak Kur’ân’ın yaratılmış olduğunu kabul etmiş olsalar da başta Eş‘arî ve Ehl-i sünnet tarafından Kur’ân, sünnet ve icmâya aykırı davrandıkları için tekfir edilmişlerdir.

Eş‘arî; selevin, Allah’ın emri ve sözü, muhdes ve mahlûk olmadığı konusunda icmâ etmiştir, demektedir. Araf Sûresi’nin 54. ayetini delil göstererek Allah’ın ‘emri’ ile ‘yaratmasının’ farklı olduğunu belirtmiştir.²⁶²

Eş‘arî *el-İbâne*’de, ‘Halku’l Kur’ân’ konusuna bir başlık açmış ve konu ile ilgili kendi delillerini ve karşı delilleri değerlendirmiştir. Bu eserde Kur’ân’ın yaratılmış olduğu fikrine Cehmiyye üzerinden cevap vermektedir.

Eş‘arî, Allah’ın kelâmının mahlûk olmadığı ile ilgili ayetlerden ve hadîslerden deliller getirmektedir. Allah, Kur’ân-ı Kerîm’de “*Göğün ve yerin Allah’ın buyruğu ile düzen içinde durması da O’nun kanıtlarındandır. Sonunda O, sizi (bulduğunuz) yerden bir çağırды mı hemen çıkarırsınız.*”²⁶³ buyurmaktadır. Eş‘arî, bu ayetteki Allah’ın emrinden kasıt, Allah’ın kelâmı olduğunu ifade etmektedir. Başka bir ayette

²⁶⁰ Karaağaç, “Ehl-i Sünnet’e Göre Tekfir Problematığı”, 175; Sinanoğlu vd., *Sistemik Kelam*, 303-305.

²⁶¹ Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 2019, 192,232,284,406; Sinanoğlu vd., *Sistemik Kelam*, 309-310.

²⁶² Eş‘arî, *Risâle ilâ ehl-i’s Seğr*, 125.

²⁶³ er-Rum 30/25.

de “Şüphesiz ki Rabb’iniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah’tır. Bilesiniz ki, halk da emir de (yaratma ve yönetme) yalnız O’na aittir. Âlemlerin Rabbi olan Allah yüceler yücesidir.”²⁶⁴ buyurmaktadır. Eş’arî, bu ayette geçen (خلق) kelimesi, Allah’ın bütün yarattıklarını kapsayan genel bir ifadedir. Aksi bir delil olmaksızın tahsis edilmesine gerek olmadığını ifade etmektedir. Bu iki ayet de Allah’ın kelâmının “mahlûk” olmadığını göstermektedir.²⁶⁵

Eş’arî’ye göre bu konudaki diğer önemli bir delil de Nahl Sûresi’nin 40. ayetidir. “Biz bir şeyi murat ettiğimizde sözümüz ‘ol!’ demekten ibarettir, o da hemen oluverir.” Eş’arî’nin bu ayete yaklaşımı şöyledir; eğer Allah, Kur’ân için ‘ol’ derse ve o da hemen oluverirse burada iki durum söz konusu olur. Ya burada ‘emr’ Allah’ın sözünün mahlûk olmadığı kabul edilecek ya da bunu mahlûk kabul ettiğimizde o zaman bu durum yeni bir ‘emr’ gerektirecek ve o da bir diğer ‘emr’ gerektirecek. Sonuç olarak bu teselsüle götürecektir. Teselsülde muhal olduğuna göre Kur’ân mahlûk değildir sonucu çıkarılabilir.²⁶⁶

Eş’arî, delil olarak sadece bu üç ayet ile iktifâ etmez, başka ayetler ve hadisleri de delil olarak getirmektedir. Kendisine yöneltilen sorulara da cevap vermektedir. Tüm bunları yaparken sistem hep aynıdır. Lafzın zâhiri anlamına bağlı kalmak, lafzın genel veya husûsi olduğunu rivayetlerde aramak ve icmâ’dan ayrılmamak. Zaten Kur’ân’ın mahlûk olduğunu kabul edenler bu esaslara riayet etmedikleri için bâtila sapmışlardır.

Eş’arî, naklî delillerin yanı sıra aklî deliller de getirmektedir. Allah Teâlâ’nın ezelde *mütekellim* olmasını gerekli görür. Şayet Allah ezelde mütekellim olmazsa, o zaman zıttı olan bir vasıfla vasıflanması gerekir. Bu durumda Allah’a eksiklik izafe edilmiş olur ki, bu muhaldir. Eğer böyle olursa daha önce mütekellim olmayan Allah,

²⁶⁴ el-A’râf 7/54.

²⁶⁵ Eş’arî, *el-İbâne ‘an Usûli’ d-Diyâne*, 63.

²⁶⁶ Eş’arî, *el-Lüma’*, 33; Eş’arî, *el-İbâne ‘an Usûli’ d-Diyâne*, 65.

sonrasında da ‘Kelâm’ sıfatını elde edemez. Bu durumun hem kendileri hem de muarızlarının da kabul edemeyeceği bir durum olduğunu söylemektedir.²⁶⁷

Eş’arî, akıl yürütme yoluyla da bu konuyu ispat etmeye çalışırken temel aldığı esas, Allah’ın kendisine herhangi bir eksiklik izâfe etmeden, O’nun hak ettiği şekilde anlaşılması ve tanınması gereğidir. Böylece Cehmiyye’nin veya Mu‘tezile’nin düştüğü hataya düşülmemiş olur, îmân dairesinden de çıkılmamış olunmaktadır. Çünkü Allah’ın kendisi için söylemediği ve kendisine söylenmesini uygun görmediği bir şeyi Allah için söylemek, küfrü icap eder.

3.3. Eş’arî’nin Allah’ın Arşa İstivâ Etmesi Görüşü

Allah’ın arşa istivâsı meselesi, bazı kimselerin küfre düşmesine sebep olan kelâm problemlerinden bir tanesidir. Özellikle haberî sıfatlar bağlamında daha çok tartışılmıştır. Allah’ın kendisi dışındaki âlemlerle olan ilişkisini belirlemeye çalışırken ihtilaf konusu olmuştur.²⁶⁸ Allah’ın arşa ne şekilde istivâ ettiği meselesindeki ihtilaf, Ehl-i sünnet ve diğer mezhepler arasında tartışılmış karşılıklı tekfir edilmeye kadar varmıştır.

Eş’arî, Mu‘tezile, Cehmiyye ve Harûriye fırkasının istivâ konusunda küfre düştüklerini belirtmiştir. Mu‘tezile ‘istivâ’ kelimesini ‘istilâ’ anlamında alarak ele geçirme, mülk edinme ve gücü altına alma anlamında kullanarak Ehl-i sünnetten ayrılmış, inkâra düşmüşlerdir.²⁶⁹ Eş’arî, bu fırkalara Kaderiyye’yi de eklemektedir.²⁷⁰

Bu fırkaların istivâ meselesinde Ehl-i Hakk’tan ayrı bir fikir ortaya koymaları sonucu olarak istivâ meselesi bir küfür meselesi olmuştur. Çünkü onların ortaya koymuş oldukları görüş, onları amaçladıkları sonuca ulaştırmamış hatta onları saptırmıştır.

²⁶⁷ Eş’arî, *el-Lüma*, 36.

²⁶⁸ Yılmaz, *Kavram Atlası Kelam II*.

²⁶⁹ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 2019, 238; Eş’arî, *el-İbâne ‘an Usûli’ d-Diyâne*, 108.

²⁷⁰ Özdemir, *Eş’arî’nin Risâle ilâ Ehl-i’s-Seğr bi Bâbi’l-Ebvâb Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi*, 34; Eş’arî, *Risâle ilâ ehl-i’s Seğr*, 131.

Eş'arî, onların görüşlerine itirazda bulunuyor. Çünkü onlar 'istivâ' kelimesine 'istilâ' anlamı verdiler. Böyle anlam verince de bu sefer Allah Teâlâ bütün eşyayı istivâ etmişse, o zaman arşa, yeryüzüne, semaya ve bitkilere de istilâ etmiş, kaplamış olur. Çünkü O, istivâ ettiği her şey üzerine Kadîr'dir. Allah her şey üzerine Kadîr ise, bu durumda bir Müslüman için Allah, bitkileri ve boşluğu istivâ etmiştir demesi gerekir. Bu söylem ise câiz değildir. Eş'arî bundan dolayı istivânın bütün eşyanın dışında "arşa" tahsîs edildiğini söylemektedir. Eş'arî'nin bir diğer itirazı ise, eğer Allah'ın istivâsını her mekân için olduğu kabul edilirse, o vakit Allah hem semâda olur hem de yerin altında olur. O yerin altında olunca da yer O'nun üstünde olur. Allah tüm bunlardan münezzehtir. Bunu söylemek, Allah'a iftira olmuş olur.²⁷¹

Eş'arî'nin buradaki temel itirazı ayetin tahsîs edilmesi gereken yerde, tahsîs edilmeyip genel olarak kabul edilmesidir. Çünkü bu durum iddia sahiplerini altından kalkılmaz bir sonuçla yüz yüze bırakmaktadır. Bu sonuç iddia sahiplerini Allah'a iftiraya kadar götürmektedir.

Eş'arî'nin bu konuda kendi görüşünü de delilleriyle ortaya koymaktadır. Öncelikle tartışma, "*Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.*"²⁷² ayetinin nasıl anlaşılacağı konusundaki farklı görüşlerden çıkmıştır. Esas tartışılan mesele, bu ayetteki istivâ, arşa tahsîs mi edilecek yoksa arş ile beraber her şey için umûm olarak mı kabul edilecek şeklindedir.

Eş'arî, Tâhâ Sûresi'ndeki Allah'ın arşa istivâsını olduğu gibi kabul etmektedir. Ona göre Allah uzun süreli bir istikrâr olmaksızın, kendisine yaraşır bir şekilde arşa istivâ etmiştir. Bu görüşünü destekleyecek şu ayetleri de getirmektedir: "...*Güzel sözler O'na yükselir...*"²⁷³ "*Bilâkis Allah onu kendine kaldırmıştır. Allah izzet ve hikmet sahibidir.*"²⁷⁴ "*O gökten yere her işi düzenleyip yönetir. Sonra bütün işler sizin*

²⁷¹ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 108-110.

²⁷² Tâhâ 20/5.

²⁷³ Fâtır 35/10.

²⁷⁴ en-Nisâ 4/158.

hesabınıza göre bin yıl tutan bir günde O'nun katına çıkar."²⁷⁵ Bu ayetlerin dışında benzer minvalde başka ayetler de getirmektedir.²⁷⁶

Eş'arî'ye göre, bu ayetlerin hepsinde ortak nokta olarak, Allah'ın arşa istivâ ettiğini göstermektedir. Hatta sonra devamında Müslümanlar'ın dua ederken ellerini yere değil semâya çevirmelerine sebep olarak da Allah'ın arşa istivâ etmesini göstermektedir.

Eş'arî, ayetlerden başka, hadislerden de iddiasını destekleyecek deliller getirmektedir. Hadislerin birinde, Allah'ın her gece dünya semâsına indiğini ve isteyene istediğini vereceğini, istiğfar edeni affedeceğini, bu durumun fecre kadar devam edeceğini söylemektedir.²⁷⁷ Diğer bir hadîste ise Allah Resulü (sav.) cariyesini azat etmek isteyen sahâbinin cariyesine, 'Allah nerededir?' sorusuna semâda cevabını almasıyla, onun mü'min olduğuna hükmetmiştir.²⁷⁸ Bu iki hadîste Allah'ın arşa istivâ ettiğini ve istivânın arşa hâs olduğunu, Mu'tezile ve diğer fırkanın iddia ettiği gibi olmadığını göstermektedir.²⁷⁹

Eş'arî, istivânın fiil olarak gerçekleştiğini kabul eder. Tabii burada gerçekleşen istivâ, bilâkeyf olarak gerçekleşmektedir.²⁸⁰ Her ne kadar Eş'arî istivâyı fiil olarak kabul etse de, bunu teşbîhe ve tescîme sebep olacak şekilde düşünmemektedir.

Eş'arî, netice olarak Allah'ın her yerde olduğu fikrinin kabul edilmez olduğunu, bunun çeşitli açmazları olduğunu belirtmektedir. Eğer ayet hâs değil de umûm anlamında anlaşılırsa, Allah'ın kendisini vasıflandırmadığı bir şey ile vasıflandırmış olunacağını söylemektedir. Allah'ın ululuğuna hâlel getirecek yorumlara sebep olunacaktır. Allah'ın nitelenmesinden münezzehe olduğu bir hâl ile nitelenirse bâtıla sapılmış olur. Allah'a iftiraya varan bu durum, terk edilmemesi ve ısrar edilmesi durumunda küfrü gerektirir.

²⁷⁵ es-Secde 32/5.

²⁷⁶ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 105-107.

²⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/81.

²⁷⁸ Müslim, *Mesâcid*, 33.

²⁷⁹ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 111-112, 118-119.

²⁸⁰ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 195.

3.4. Eş'arî'nin Allah'ın Sıfatları Görüşü

Eş'arî, Allah'ın sıfatları konusunda bid'at ehli olarak nitelendirdiği fırkalarla karşı karşıya gelmiş, fikri ayrılığa düşmüşlerdir. Bu fikri ayrılık yalnızca eleştiri boyutunda kalmamış, karşılıklı küfür ithamları ile sonuçlanmıştır. Bunlar; el-Vech, el-'Ayn, el-Basar, el-Yedeyn ve İlim, Kudret gibi sıfatlardır.

Eş'arî; Cehmiyye mensuplarının, Allah'ın 'vech'i konusunda, Allah'ın bir yüzünün olduğunu inkâr ettiklerini, söylemektedir. "Yine onlar, Sem', Basar ve 'Ayn sıfatlarının olduklarını da iptal, inkâr ettiler. Bu inkârlarıyla, Hıristiyanlar ile aynı görüşte ittifak ettiler. Çünkü Cehmiyye, Allah'a Âlim deriz fakat bunun dışında Semi' ve Basar demeyiz dediler. Bu zaten Hıristiyanların görüşüdür."²⁸¹

Mu'tezile de Allah'ın vechi konusunda kendi içinde ihtilaf etmiştir. Kimi Allah'ın yüzü vardır ve bu Allah'ın kendisidir derken, kimisi de Allah'ın vechi vardır demeyi kabul etmedi. Bir başka grup ise Allah'ın vechi olacağını kabul etti.²⁸²

Eş'arî'ye göre Allah'ın sıfatlarının bilinmesi, aklî yöntemlerden ziyâde, nakil ile sabit olabilir. Nakil ile sabit olan Allah'ın sıfatları da reddedilemez.²⁸³ Bundan dolayı da hem Mu'tezile hem Cehmiyye Allah'ın sıfatlarını inkâr etmek suretiyle ve yanlış anlamlandırma sebebiyle ümmetin icmâsına ters düştüler. Hatta Cehmiyye Hıristiyanlar ile aynı görüşte birleşti. Böylece bunlar, küfür gerektiren bir durumla karşı karşıya kaldılar.

Eş'arî, "Selefin Allah'ın gören, işiten, Allah Teâlâ'nın "iki uzanmış eli" olduğunu, kıyamet günü yeryüzünün O'nun avucunda olacağına, göklerin hiçbir uzvu olmaksızın sağ elinde dürüleceğine ve Allah'ın sağ elinin, Allah'ın nimeti olmadığına dair icmâ ettiğini" söylemektedir.²⁸⁴

²⁸¹ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 122.

²⁸² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2019, 280-282.

²⁸³ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Mücerred*, 41; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 188.

²⁸⁴ Eş'arî, *Risâle ilâ ehl-i's Seğr*, 127.

Eş'arî, 'vech'in, Allah'ın yüzü olduğuna kanaat getirmesine sebep olan bazı ayetler getirmektedir. Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de "*Allah ile birlikte başka bir tanrıya yalvarma! O'ndan başka tanrı yoktur. O'nun zatından (vech) başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O'nundur ve siz ancak O'na döndürüleceksiniz*"²⁸⁵ *Azâmet ve kerem sahibi Rabb'inin zâtı (vech) ise bâki kalır.*"²⁸⁶ Bu iki ayet dışında başka ayetler de getirmektedir. Tüm bu ayetler açıkça göstermektedir ki Allah'ın yüzü vardır.

Allah'ın iki elinin olduğu konusunda yine Eş'arî'nin görüşü müspettir. Ona göre, "... Allah'ın eli onların elleri üzerindedir..."²⁸⁷ "*Allah, 'Ey İblîs' dedi, 'Kendi ellerimle yarattığım şu varlığın önünde secde etmekten seni alıkoyan nedir? Büyüklük mü taslıyorsun yoksa ululardan mısın?'*"²⁸⁸ ayetleri Allah'ın iki eli olduğunu ifade etmektedir. Bu iki elden maksat nimet olduğu fikrine de razı gelmemektedir. Çünkü dildeki kullanım bu anlamı vermemektedir. Lügatte buna imkân olmadığı gibi muarızların lehine bir icmâ da mevcut değildir.²⁸⁹

Verilen örneklerde görülmektedir ki Eş'arî için Allah'ın sıfatlarını, Allah kendini vasıflandırdığı gibi bilâkeyf kabul etmek gerekmektedir. Çünkü nassın insanlara yüklemiş olduğu yükümlülük bunu gerektirir. Bu sıfatları iptal etmek, nefyetmek veya te'vil etmek gereksizdir. Böyle bir durum nassa ve ümmetin icmâsına karşı çıkmak olacaktır.

Eş'arî, Cehmiyye'nin Allah Teâlâ'nın ilim, kudret, hayat, semi' ve basar sıfatlarına sahip olmadığını iddia ettiğini ve Allah'a ait bu sıfatları Allah'tan, nefyetmek istediğini söylemektedir. Bunun bir kısmını ifade etseler de tamamını söylemelerine kılıç korkusu engel olmuştur. Eş'arî, onların bu durumlarını doğrudan söylemediklerini, dolaylı olarak söylediklerini belirtmektedir. Örneğin; onlar, Allah'ın ilmi ve kudreti yoktur, derken aslında Allah'ın, Âlim ve Kâdir olmadığını söylemiş oluyorlardı. Bu fikirler ise Zındıkların ve Muattıla'nın fikirleridir. Daha sonra Eş'arî, Mu'tezile'nin de doğrudan bu fikrini izhâr etmese de sadece ismen Allah'ın Âlim,

²⁸⁵ el-Kasas 28/88.

²⁸⁶ er-Rahmân 55/27.

²⁸⁷ el-Fetih 48/10.

²⁸⁸ Sâd 38/75.

²⁸⁹ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 125; Eyibil, "Ehl-i Sünnet Kelâmında Haberî Sıfatların Te'vilinin Başlangıcı Meselesi", 679.

Kâdir, Hayy, Semî' ve Basîr olduğunu söyler, bunları hakîkî anlamda almayıp, ispat etmeye çalışmayarak mezkûr fırkalarla aynı konumda olduğunu söylemektedir.²⁹⁰

Ayrıca Mu'tezile, kendi içinde de tek bir görüşte kalmamıştır. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, Allah'ın ilmini, Allah'ın kendisi ile eş değer tutarak; Allah'ın ilmi, Allah'ın kendisidir demiştir. Diğer bir grup ise Allah'ın ilmi, kudreti, sem'î 'vardır' da denilemeyeceğini 'yoktur' da denilemeyeceğini iddia etmiştir. Mu'tezile içinde başka bir grup da ilmi 'mâlûm' ve kudreti 'maddî' anlamında almak gerektiğini iddia etmişlerdir.²⁹¹

Eş'arî; vech, 'ayn ve basar sıfatlarında olduğu gibi ilim, kudret, semî' ve hayat sıfatlarında hem Mu'tezile hem Cehmiyye'nin, selefîn icmâsından ayrı düşüklerini, yaklaşımları ile de Zındıklarla, Muattıla fırkasıyla benzer görüşler ortaya koyduklarını söylemektedir. Bu durum da onlara karşı itiraz gerektirir.

Eş'arî; Cehmiyye, Mu'tezile ve Harûriyye'den önce Müslümanlar'ın, Allah'ın ilminin ezelden var olduğuna icmâ ettiklerini, fakat mezkûr fırkaların bunu inkâr ettiklerini, söylemektedir. Onlara cevap verilirken, nasıl ki Allah Murîd'dir ve iradesi olmayan bir Murîd düşünülemezse, ilmi olmayan bir Âlim'de düşünülemez. Eş'arî, onların ilim ve kelâm sıfatlarının arasını ayırmak istemelerine karşı çıkmaktadır. Kelâm'ın 'hâs'ı ifade ettiğini, ilmin ise daha genel bir ifade 'âmm' olduğunu söylemektedir. Böylece bu durum onların içerisine düşükleri çelişkiyi göstermektedir. Eş'arî, Allah'ın Âlim olduğu ile ilgili görüşünü delillendirmek için Kur'ân-ı Kerîm'den ayetler de getirmektedir. "...Çünkü O her şeyi bilmektedir."²⁹², "Fakat Allah sana indirdiğine, onu ilmiyle (ilminin bir eseri olarak) indirdiğine şahitlik eder; melekler de şahitlik ederler. Ve şahit olarak Allah yeterlidir."²⁹³, "Allah sizi topraktan, sonra nutfeden yarattı. Sonra da sizi birbirinize eş kıldı. O'nun bilgisi olmadan hiçbir dişi ne gebe kalır ne doğurur. Bir canlının ömrünün uzun olması da kısa tutulması da mutlaka yazgıya uygun olarak gerçekleşir. Kuşkusuz bunlar, Allah

²⁹⁰ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 143.

²⁹¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2019, 280.

²⁹² eş-Şûrâ 42/12.

²⁹³ en-Nisâ 4/166.

için kolaydır."²⁹⁴ Eş'arî, bu ayetlerden sonra Allah'ın ilminin nefyedilmesiyle Allah'ın isimlerinin de nefyedilmiş olacağını ifade etmektedir. Eş'arî, Allah kendi isimlerini Kur'ân'da zikretmiş olduğu halde onların nefyedilemeyeceğini söylemektedir.²⁹⁵

Eş'arî, ilim üzerinden açıklamış olduğu bu yöntemi diğer sıfatlar için de aynı şekilde geçerli kabul etmektedir. Ayetlerin kendisi hakkında delil olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Ayetlerin muhaliflerin anladığı şekliyle ortaya çıkacak problemleri de aklı yürütmelerle çürütmeye çalıştığı görülmektedir.

Eş'arî, Âlim isminin ilimden, Kadîr isminin kudretten, Hayy isminin hayattan, Semi' isminin sem''den ve Basîr isminin de basardan müştak olduğunu söylemektedir. Bu isimler türetilirken onlarda var olan anlam kastedilmektedir.

Eş'arî onların, insanların kendi aralarında birbirlerine lakab takması gibi lakab olmadıklarını veya mecaz anlamda kullanılmadıklarını belirtmektedir.²⁹⁶ Bu sıfatların hiçbirisi hâdis değildir. Eğer ki bunlar hâdis olarak kabul edilecek olunursa, o zaman bunlar var olmadan önce, Allah'ın bunların zıtlarıyla mevsûf olması gerekecektir. Bu durumda ise Allah, ilâh olmaktan çıkacak, kendisinde noksanlık peyda olacak ve zemmedilecek mevsuflara bürünmüş olacaktır. Tüm bunları ise Allah için düşünmek câiz değildir. Bu sıfatlar, araz olarak düşünülemez, çünkü Allah cisim de değildir.²⁹⁷ Eş'arî'nin görüşüne göre bu sıfatlar, Allah'ın gayrısı da değildir. Eğer Allah'ın gayrısı olarak düşünülecek olursak o zaman bu sıfatlar, kendisinden ayrılabilir olmasını gerektirecekti, bu da muhaldir. Bu sıfatlar Allah'ın gayrısı olmaması, aynısı olması sonucunu da doğurmaz. Çünkü Allah hayatın, kudretin, ilmin kendisi değildir. Kendisi olsa kendisinden fiil meydana gelmez. Çünkü fiil, hayattan, kudretten, ilimden meydana gelmez, bunların sahibinden meydana gelir.²⁹⁸

Eş'arî'nin bu konudaki görüşünün özeti sayılacak cümle, sıfatlar Allah'ın aynısı olmadığı gibi gayrısı da değildir. Böylece konunun nasıl anlaşılması

²⁹⁴ Fâtır 35/11.

²⁹⁵ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 145-149.

²⁹⁶ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 151; Yar, "Eş'arî'nin Teolojik Görüşleri", 3.

²⁹⁷ Eş'arî, *el-Lüma'*, 23.

²⁹⁸ Eş'arî, *Risâle ilâ ehl-i's Seğr*, 120-124; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 202; Eş'arî, *el-Lüma'*, 25-26.

gerektiğinin sınırları çizilmiş olmaktadır. Eğer bu sınırlar aşılırsa ortaya Cehmiyye, Mu'tezile veya Harûriyye fırkaları ortaya çıkacaktır. Bunların bu sınırları aşarak ümmetin icmâsından ayrılmış, bid'at ehline dönüşmüşlerdir.

Eş'arî, Allah Teâlâ'nın hem zatının hem de sıfatlarının olması gerektiği gibi anlaşılması gerektiğinin çabası içerisinde olmuştur. Bunu yaparken aşırı hassasiyetten dolayı teşbihe kaçtığı gibi zanlara kapılabilir ama bir bütün olarak ne söylediğine dikkat edildiğinde, aslında anlatmak istediği sadece, Allah kendisini nasıl tanıttıysa O'nu o şekilde tanımak gerekir. Bunun için de te'vil yapılması gerekirse nassların izin verdiği ölçüde te'vil de yapılabilir. Te'vil yapabilmek için öncelikle bunu gerektirecek karinelere ihtiyaç vardır. İkinci olarak, bir konu ya da kavramın Arapça dil kurallarına uygun olması gerekir. Üçüncüsü de kendi içinde bir tutarlılık arz etmesi gerekir, kendi içinde çelişkiye düşmemesi gerekir.

3.5. Eş'arî'nin Ecel-Rızık Görüşü

Ecel ve rızık meseleleri, erken dönemden itibaren tartışılan kadîm meselelerdendir. Bu meselelerde mezheplerin birbirinden farklı görüşleri olagelmıştır. Farklı görüşlerin sebebi, ilâhi kudret, insan sorumluluğu, kaza ve kader konularına farklı yaklaşımlardan kaynaklanmaktadır.²⁹⁹

Belli bir müddetin sonu, belirlenmiş bir zaman, süre, vakit anlamlarındaki ecel, terim olarak: "Her canlı ve toplum için önceden takdir edilen ortalama yaşam süresi ve bu sürenin sonu" anlamında kullanılır.³⁰⁰

Bu konudaki temel tartışma, bir katilin, katl eylemini gerçekleştğinde maktul eceliyle öldürülüp öldürülmediği etrafında gerçekleşir. Kişi eceliyle öldürülmediyse o zaman onu kimin öldürdüğü meselesi hem kulların fiilleri ve sorumluluğu hem de Allah'ın kudreti gibi meseleleri barındırmaktadır.

²⁹⁹ Karaağaç, "Ehl-i Sünnet'e Göre Tekfir Problematikliği", 177; Sinanoğlu vd., *Sistemantik Kelam*, 511.

³⁰⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 69; Demir, *Kavram Atlası Kelam-I*, 156; Sinanoğlu vd., *Sistemantik Kelam*, 516.

Mu‘tezile’den bir grup, kişinin öldüğü vakit onun eceli olmadığını, onun asıl ecelinin Allah’ın belirlediği bir vakit olduğunu iddia etmişlerdir.³⁰¹ Bu görüşleriyle Kaderiyye ile aynı görüşte olmuşlardır. Eş‘arî’nin bu iddiaya itirazı vardır. Çünkü maktul eğer eceliyle ölmediyse, o zaman onun gerçek eceli ne zamandır? Eş‘arî’ye göre bu durumda kişinin eceli, henüz ulaşamadığı bir vakit olmaktadır. Bu söylem ise câiz değildir.³⁰² Çünkü Allah, Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyurmaktadır. “*Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler.*”³⁰³

Eş‘arî’nin buradaki itirazının temel sebebi, ecelin muayyen olması ve kişinin hayatının sonu anlamına gelmesi hasebiyle, öldürülen birinin ecelinin artık belirlenmiş ve bilinmiş olmasını gerektirir. Ama biri kalkıp aksini söylediğinde, ayetin apaçık ifadesine muhalif olmasını gerektirmektedir.

Eş‘arî, mezkûr görüşün sebep olduğu sonucu tasvip etmemektedir. Çünkü onların görüşünün sonucu olarak katil, maktulü öldürmeye kâdir olmuş olmaktadır. Eğer katil, öldürmeye kâdir ise o zaman maktulün ecelini takdîm veya te’hîr edebilir. Bu ise mulhidliktir.³⁰⁴

Eş‘arî’ye göre, Allah’a ait olan bir özelliği, kullara vermek suretiyle bunlar küfre düşmüşlerdir. Çünkü Allah dilemedikçe insanlar ne kimseyi yaşatabilir ne de kimseyi öldürebilir.

Rızık sözlük anlamıyla yiyecek, faydalanılacak şey, ihsan, lütuf, atıyye, nasip anlamlarına gelmektedir. Terim anlamı ise “Allah’ın tüm canlılara yaşamaları için verdiği maddî ve manevî tüm nimetler” demektir.³⁰⁵

³⁰¹ Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 2019, 375.

³⁰² Eş‘arî, *el-İbâne ‘an Usûli’-d-Diyâne*, 203-204.

³⁰³ A’râf 7/34.

³⁰⁴ Eş‘arî, *el-İbâne ‘an Usûli’-d-Diyâne*, 204-205.

³⁰⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 425; Sinanoğlu vd., *Sistematik Kelam*, 511; Demir, *Kavram Atlası Kelam-1*, 151.

Ecel konusu ile paralel seyreden diğere bir mesele, rızık meselesidir. Bu meselenin temelinde özellikle haram olan bir yiyeceğin rızık olup olmayacağı tartışılır. Eş'arî yine bu konuda da tenzihî hassasiyetle hareket etmektedir.

Eş'arî'nin rızık konusunda karşı karşıya geldiği fırka Mu'tezile'ye uyan Hâricîlerin bir kısmı³⁰⁶ve Mu'tezile'dir. Mu'tezile'nin temel görüşü; kişinin gasp ederek elde ettiği şey, onun için rızık olamayacağıdır. Çünkü Allah, rızık haram olarak yaratmaz. Haram olan şeyde rızık olmaz. Allah, haramı mülk olarak vermez.³⁰⁷

Eş'arî, bunlara itiraz etmektedir. Eğer ki bir kimse, ömrü boyunca haram ile beslenirse, o zaman bu kişiye vücudunun beslenip büyümesi için, Allah hiç gıda vermemiş olması gerekmektedir. Ama durum gerçeklikle örtüşmemektedir. Diğer bir itiraz ise, ömrü boyunca haram yiyen bir kimseye Allah rızık vermediyse, ona rızık veren Allah'tan başka bir ilah olması gerekmektedir. Bu durumda, o kimseye rızık başka bir ilah vermiş, onun vücudunun gelişmesi, büyümesi, güçlenip kuvvetlenmesi gibi durumların hepsini, Allah dışında biri tarafından gerçekleştirilmiş olması gerektiğini söylemek icâb eder. Bu da açıkça küfürdür.³⁰⁸

Eş'arî'nin temel yaklaşımı, her ne şekilde olursa olsun mutlak yaratıcı Allah ise, rızıkın tamamı O'na aittir. Bu Mu'tezile'nin belirttiği gibi Allah'ın harama Mâlik olmasını gerektirmez. Allah yeryüzünde rızık yaratmıştır ve kulların bazıları bu rızık helal yollardan ulaşmış, bazıları ise ya gasp etmiş ya da haram yollarla elde etmiştir. Bu durum rızıkın yaratıcısı açısından bir şeyi değiştirmemektedir. Allah'ın haramı mülk edinmiş olması endişesi, Mu'tezile'yi aşırıya sevk etmiş ve Allah'tan başka yaratıcıların olması gerektiği sonucuna ulaştıracak görüşler ortaya koymasına sebep olmuştur. Eş'arî'nin ise bunu küfür olarak nitelemesi mezhep içi oluşturmuş olduğu sistemin gereği olmuştur.

³⁰⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2019, 198.

³⁰⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2019, 376; Sinanoğlu vd., *Sistematik Kelam*, 513.

³⁰⁸ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, 205-206.

SONUÇ

Eş'arî, hayatının önemli sayılacak büyük bir kısmını, Mu'tezile mezhebi içerisinde geçirmiştir. Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra kendi sistemini oluşturmuş ve problemleri meselelere kendine has bir çözüm yolu üretmiştir. Onun yönteminde Kur'an ve sünnet ardından da sahîh bir şekilde sahâbeden gelen rivayetler temel belirleyici olmuştur. İmam Eş'arî rivayetlerin yanında nazar ve istidlâl yöntemini de kullanmıştır. Ama nazar ve istidlâli hiçbir zaman nasların önüne geçirmemiştir. Eş'arî'nin yönteminde kelime ve kavramları açıklarken ilk anlamları veya Araplar'ın o kelimeye verdiği anlamı önemsemiş ve fikrini o temel üzerine bina etmiştir.

Eş'arî, Kelâmî yönteminin temelinde tenzîhî bir anlayış vardır. Allah'ı nitelenmesi câiz olmayan herhangi bir isim ve sıfatla nitelenmemek gerekir. İmân meselesine yaklaşımı da bu minvalde olmuştur. İmânın mahlûk olması meselesinde bu yüzden mahlûk olmadığını söylemiştir. Çünkü bu Kur'an'ın mahlûk olması ile doğrudan ilişkili bir konu olduğu için Mu'tezile'nin düştüğü hataya düşülmemesi gerektiğine dair çaba göstermiştir. Eş'arî, imân konusunda vardığı bir sonuç, kişinin en son vefat ederken ne hâl üzere öldüyse onun durumunun o şekilde olduğudur. Çünkü insanı hayatı boyunca farklı aşamalardan geçebilen bir yaşantıyla karşı karşıyadır. Bu hassasiyetten dolayı da kişinin hayattayken imânını ifade ederken inşallah lafzı ile kullanması gerektiğini söylemektedir. Bu konuda kendisine itirazlar olmuş olsa da bu itirazların sebebi başka pencereden bakmaktan kaynaklıdır. Eş'arî'nin baktığı nazardan bakıldığına bir hakîkate işaret ettiği görülmektedir.

Eş'arî, küfür meselelerine olan bakış açısını ne olduğuna, imânı değerlendirirken bir fikir sahibi olmak mümkündür. Çünkü imân ve küfür meselelerini hep beraber değerlendirmektedir. Bu durum tabîî olandır. Çünkü karşıt kavramların bir arada bulunması, anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Eş'arî'nin temel görüşü, küfrün mahallinin kalp olmasıdır. Kişi kalbindeki küfürden dolayı kâfir olur. Kişi kalbindeki küfürden dolayı davranışlarında, sözlerinde küfrü gerektirecek şeyler yapar ve söyler.

Allah mü'mine karşı nasıl yardımda bulunuyorsa kâfire karşı da aynı şekilde yardımını esirgemektedir. Onları küfürleri ile baş başa bırakmaktadır. Bu Allah'ın

adaletine aykırı da değildir. Çünkü kâfir küfrü kendi dilemiştir. Eş'arî küfür konusunda çok hassas davranmaktadır. Bunun sebebi olarak, Allah'ın adalet sıfatına herhangi bir halel getirmemek içindir.

Eş'arî, küfür konularında müsamaha göstermediğine şahit olmaktadır. Bir konuda herhangi bir grup veya kişi fark etmeksizin îmân esaslarına karşı çıktıysa veya olması gerekenden farklı yorumladıysa onları tekfir etmekten çekinmemiştir.

Eş'arî küfür konularını belirlerken, îmân konusunda yaptığı gibi belli başlı konu başlıklarını takip etmek yerine insanların tartıştıkları meselelerde küfre düştükleri konuları belirleme gibi bir yöntem takip etmiştir. O yüzden Eş'arî, küfür konularını tartışırken karşıt fikirleri ele almış, tahlil etmiş, yanlışlıklarını ortaya koymuş ve doğrusunun ne olduğunu belirtmiştir.

Eş'arî, hem îmân konusunda hem de küfür konusunda kendi içerisinde tutarlı bir yol takip etmiştir. Ayet ve hadîsleri, özellikle sahabenin anladığı şekliyle anlamaya özen göstermiştir. Dinin ilk muhatapları olmaları, dini ilk kaynaktan öğrenmiş olmaları, onlara bu konuda takip edilecek bir özellik sağlamaktadır. Akıl ve nass arasını bulmaya çalışmış, bunu yaparken zorlama te'villere gitmemeye çalışmıştır.

Eş'arî'nin îmân ve küfür konusundaki görüşleri kendine hastır. Mezhep içinde sonraki takipçiler farklı görüşler ortaya koyanlar olmuştur. Takip ettikleri yöntem itibarıyla Allah'ın zat ve sıfatlarını, Allah'ın kendisini nitelediği gibi niteleyip anlama gayretlerini hep korumuşlardır.

Îmân ve küfür meselesinin iki yönden önemi vardır. Dünya hayatında kişinin mü'min ve kâfir olmasını belirler. Bu da kişinin, Müslümanların yanında ve İslam devleti içindeki konumunu belirler. Ahiret hayatı açısından baktığımızda ise ceza ve ödül gerektirir. Bundan dolayı da meselenin doğru anlaşılması gerekir. Eş'arî, îmân ve küfür meselesini açık ve tutarlı bir şekilde izah etmiş olması, meselenin anlaşılması açısından büyük kolaylık sağlamaktadır.

Eş'arî, îmân ve küfür konusunda aşırılıktan uzak bir tutum sergilemiştir. Eş'arî, insanları olabildiğince tekfir etmemeye çalışmış, toplumsal birliği korumaya özen

göstermiştir. Bu yaklaşımı îmân ve küfür kapsamını, sınırlılıklarını belirlerken de kendini göstermiştir.

Îmân ve küfür konularında aşırılığa varan bir yaklaşımın toplum açısından, faydasından daha çok zararı olmuştur. Bu zararın, din sâikiyle yapılması ayrıca bir problemdir. Çünkü dinin temel amacı, dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamaya yöneliktir. Eş'arî'nin makul görüşleri insanlar için yol gösterici olabilir. Bu yönüyle de görüşlerinin derlenip toplanması bir arada sunulması önem arz etmektedir.

Eş'arî'nin sadece îmân ve küfür konularındaki görüşleriyle sınırlı kalmamak gerekir. Onun diğer görüşlerinde de bu duyarlı ve tutarlı tutumunun izini sürmek gereklidir. Görüşlerini günümüz dünyasına aktarmak, insanlığın istifadesine sunmak gerekir.

Bundan sonra yapılacak çalışmalarda yine Eş'arî merkezli başka tematik çalışmalar yapılabilir. Bir başka çalışma alanı olarak, Eş'arî ve mezhep içi görüş ayrılıkları çalışılabilir. Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik mukayesesi çalışılmış, daha da çalışılan konular olmakla beraber bunlar da artırılabilir.

KAYNAKÇA

- Abdulbâki, Muhammed Fuad. *Mu'cemü'l Müfehres li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerîm*. Kahire: Dar'ul-Kutubi'l Mısıriyye, 1364.
- Ahmad, Eisa Rabeeh. "The Opinion of Abū al-Ḥassan Al-Ash'arī (Died 324 AH/ 936 AD): 'Accidents do not Stay for Two Consecutive Times' and its Relation to Islamic Creed". *Dirasat Shari'a and Law Sciences* 48/4 (2021).
- Alptekin, Zeynel Abidin. *Kur'an'da İman Kavramının Semantik Analizi*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Amil, Mecit. *Kur'an'da Küfür Kavramları ve Boyutları*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aydın, Hüseyin. "The Change Caused by the Transition of Ash'ari to Ahl-i Sunnah in the Religiousparadigm". *TEVİLÂT* 1/2 (2020), 289-309. <https://doi.org/10.5281>
- Aytepe, Mahsum. *Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde İman ve Küfür Kavramı*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Bardak, Ahmet. "İbn Fûrek'in el-Hudûd fi'l-Usûl Adlı Eserindeki Kelâmî Kavramlar". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/2 (31 Aralık 2019), 415-440. <https://doi.org/10.33420/marife.592749>
- Bayram, Aydın. "Sünni ve Şii Makalat Geleneğinde Zeydiyye'nin Tanıtımı: Ebu'l Hasan el-Eş'ari ve Sa'd B. Abdullah el-Kummi'nin Makalatına Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/1 (21 Haziran 2022). <https://doi.org/10.18403/emakalat.1124305>
- Burkân, İbrâhim. "Eş'arî'nin İki Kitabı el-Lüma' ve el-İbâne'nin Te'lif Zamanı Problemi". çev. Hikmet YAĞLI MAVİL. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (10 Eylül 2016), 583-609. <https://doi.org/10.18317/KADER.75151>
- Coşkun, İbrahim. *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Çelebi, İlyas. "Kelâm Metodunun Ortaya Çıkışı Gelişim Süreci ve Yeni Metod Arayışları". *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Mes'elesi*. ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz. Ensar Neşriyat, 2005. www.ensarneyriyat.com.tr
- Çelik, Hasan Can - Marulcu, Hasan Tefvik. "Dört Mezhep İmamının İmân Tanımları -Kelâm Bağlamında Mukayeseli Bir Değerlendirme-". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/46 (31 Ağustos 2023), 103-126.
- Danışan, Esra İkbâl. *İmam Mâtürîdî ve İmam Eş'arî'nin İman Anlayışlarının Karşılaştırılması*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Demir, Fethi. "Eş'ârîliğin Teşekkülü ve İmam Eş'ârî". *Batman Akademi Dergisi* 6/1 (Haziran 2022). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2362169>
- Demir, Fethi. "İman-Amel İlişkisi ve Bunun İnsan Davranışlarına Etkileri (Eş'ârîlik Özelinde)". *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 5/10 (30 Haziran 2022), 69-88.
- Demir, Osman. *Kavram Atlası Kelam-1*. ed. Bülent Akot. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Doğan, Hüseyin. "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmdaki Yöntemi Üzerine (I)". *Kelam Araştırmaları* 11/1 (2013), 139-168.

- Düzgün, Şaban Ali (ed.). *İslâm İnanç Esasları El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Ece, Hüseyin K. *İslâm'ın Temel Kavramları*. İstanbul: Beyan, 2013.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sâcî, Zekerıyyâ b. Yahyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/363-364. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ekin, Yunus. *Kur'an'a Göre "Küfür" Kavramı*. Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *el-İbâne Eş'arî Akaidi*. çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek, 2019.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *İslam İnanç Esasları*. çev. Mehmet Kubat. İstanbul: İşrak Yayınları, 1. Basım, 2008.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2019. <http://ekitap.yek.gov.tr/store/AdvancedSearch.aspx?value=&Name=True&code8=Eb%C3%BC%E2%80%99l-Hasan%20el-E%C5%9F%E2%80%98ar%C3%AE>
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr. *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*. thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmud. Kahire: Daru'l-Ensar, 1. Basım, 1397.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr. *el-Lüma' fi'r-Red'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*. thk. Dr. Hammude Gurabe. Mısır: Matbuatı Mısriyye, 1955.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr. *Risâle ilâ Ehl-i's-Seğr bi Bâbi'l-Ebvâb*. thk. Abdullah Şakir Muhammed el-Cüneydi. Medine: Camiatu'l-İslamiyyet-i bi'l-Medineti'l Münevvere, 1413.
- Eyibil, İrfan. "Ehl-i Sünnet Kelâmında Haberî Sıfatların Te'vilinin Başlangıcı Meselesi". *Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 17/34 (15 Aralık 2018), 667-692. <https://doi.org/10.14395/HITITILAHİYAT.465287>
- Gardet, Louis. "İman". çev. Selim Özarslan. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1999), 315-324.
- Genç, Hafzullah. "Eş'arî ve Eş'arîlik İlişkisi Üzerine Notlar". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/2 (31 Temmuz 2017), 446-451. <https://doi.org/10.18317/kader.325889>
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelam Tarih Ekoller Problemler*. Tekin Kitabevi, 5. Basım, 2001.
- Gömbeyaz, Kadir. "Eş'arî Mezhepler Tarihi Kaynakları". *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. ed. Halil İbrahim Bulut. 323-335. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Gömbeyaz, Kadir. *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*. Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Görgülü, Faruk. "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'de Akıl Nakil İlişkisi". *Diyanet İlmi Dergi* 51/4 (Aralık 2015).
- Günel, Mehmet Emin. "Toplumsal Dayanısmaya Zararları Açısından Tekfir Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Gereçeklerinden Biri Olan Hakikati Temsil İddiasının İmkânı". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (30 Aralık 2021), 811-830. <https://doi.org/10.17859/pauifd.1001171>
- Güneş, Kamil. "Eş'arî'de Mukallidin İmanı". *Marife* 7/2 (Güz 2007), 7-35.
- Güneş, Kamil. *İman ve Yorum*. Konya: Hüner, 1. Basım, 2010.

- Hafizoğlu, Yakup. “Eş’ârî Kelamında İman, İslam ve Küfür Kavramları -Bâkillânî Örneği-”. *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/1 (30 Mayıs 2020), 67-95.
- Huseyn, Abdulkadir Muhammed. *İmam el-Eş’arî (Ebu’l-Hasen Ali b. İsmail el-Eşari)*. çev. Mahmut YURDAKUL. İstanbul: Rihle Kitap, 1. Basım, 2016.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî. *Mücerred-ü Makâlâtî’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*. Beyrut: Darü’l-Meşrik, 1987.
- İbn Manzûr. *Lisânü’l-Arab*. Beyrut: Daru’s-Sadr, 3. Basım, h.1414.
- İrfan, Abdulhamid Fettah. “EŞ’ARÎ, Ebü’l-Hasan - TDV İslâm Ansiklopedisi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/444-447. Erişim 26 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esari-ebul-hasan>
- İsfahânî, Rağıb. *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdalbaki Güneş, Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Izutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 2000.
- Kalayacı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eş’arîlik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.
- Karaağaç, Hilmi. “Ehl-i Sünnet’e Göre Tekfir Problematiği”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 163-186.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 8. Basım, 2020.
- Keskin, Mehmet. “Eş’arî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007), 91-108.
- Keskin, Mehmet. “İmam Eş’arî ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı”. *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4-5 (18 Ocak 2016), 1-19.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş’arî ve Eş’arîlik*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2013.
- Keskin, Mehmet. “İmam Eş’arî’nin Bir İmân Risalesi”. *Van İlahiyat Dergisi* 10/16 (15 Haziran 2022), 23-47. <https://doi.org/10.54893/VANID.1103126>
- Koçyiğit, Talat. “Ebu’l-Hasan el-Eş’arî ve Bir Risâlesi”. *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1960), 165-174.
- Kubat, Mehmet. “Ebu’l-Hasan el-Eş’arî’nin İman-Küfür Görüşü”. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018.
- Kubat, Mehmet. “Eş’arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu’l-Hasan el-Eş’arî ve Kelâmî Görüşleri”. *İslami İlimler Dergisi* 7/13 (ts.), 21-47.
- Masrukhin, Mohammad Yunus. “The Will and the Presence of Human Being in Abu Al-Hasan Al-Ash’ari’s Thoug...: Ebscohost”. 2021. Erişim 22 Aralık 2022. <https://doi.org/10.14421/ajis.2021.591.221-254>
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2002.
- Mert, Muhit. *Kelam Tarihinin Problemleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Önal, Recep. “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu’tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (23 Mart 2016), 121-146. <https://doi.org/10.17120/omuifd.84385>
- Özdemir, Mahmut. *Eş’arî’nin Risâle ilâ Ehl-i’s-Seğr bi Bâbi’l-Ebvâb Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi*. Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

- Özgül, Ahmet Nusret. *Eş'ari Kelam Sisteminde Kötülük Problemi*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019. www.konya.edu.tr
- Özel, Ahmet. "Mervezî, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/234-235. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özen, Şükrü. "İbn Süreyc, Ebü'l-Abbas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/363-366. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özgen, Mustafa. *Eş'arî ve Maturidi Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Sezen, Melikşah. *İstihsânu'l-Havz fî İlmi'l-Kelâm Risalesi ve İzahı*. İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2016.
- Sinanoğlu, Abdulhamit vd. *Sistemik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. Ankara: Bilay, 1. Basım, 2019.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Şahin, Hatice Nuray. "Vahiy Geleneğinde 'E/M/N ve K/F/R' Kökleri". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (30 Aralık 2020), 1142-1171. <https://doi.org/10.17859/pauifd.821977>
- Şaşa, Mehmet. "İmam Eş'arî'nin 'Kelâm'ında Marifetullah". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Şubat 2017), 187-213.
- Şimşek, M. Sait. *Hayat Kaynağı Kur'ân Tesfiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'ân'ın Ana Konuları*. İstanbul: Beyan, 4. Basım, 2011.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Uğurlu, Ayetullah. *el-İbâne Adlı Eseri Örneğine Göre el-Eş'arî'nin Kelamcılığı*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Uysal, Ekrem. "Eş'arîliğin Gelişim Süreci ve Temel Görüşleri". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26 (Nisan 2021), 461-484.
- Uysal, Ekrem. "Eş'arîliğin Siyasal Tarihi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (21 Aralık 2020), 1701-1719. <https://doi.org/10.17859/PAUIFD.810557>
- Uysal, Ekrem. "İmam Eş'arî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 695-716. <https://doi.org/10.17859/pauifd.733256>
- Ünverdi, Veysi. "Eş'arî ve Ebu'l-Muîn en-Nesefî'de Kesb Teorisi". *Diyanet İlmi Dergi* 51/1 (2015), 71-100.
- Yağlı Mavil, Hikmet. *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kelâm Sistemi ve Kaynakları*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yağlı Mavil, Hikmet. "Ehl-i Sünnet Kelâmında Halku'l İman Tartışması". *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2019), 437-468. <https://doi.org/10.33931/abuifd.633440>
- Yağlı Mavil, Hikmet. "Eş'arîyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (01 Haziran 2012), 69-91.
- Yağlı Mavil, Hikmet. *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2018.

- Yar, Erkan. “Eş’arî ve Metodolojisi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2005), 19-47.
- Yar, Erkan. “Eş’arî’nin Teolojik Görüşleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2006), 1-23.
- Yeşilyurt, Temel - Oral, Osman. “İman’da İkrar Kavramı”. *Kelam Araştırmaları* 1/10 (2012), 31-44.
- Yılmaz, Mustafa Selim. *Kavram Atlası Kelam II.* ed. Bülent Akot. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Yusoff Bin Hussain, Mohammed. *Al-Ash’ari’s Discussion of the Philosophical Problem of Free Will and Predestination.* Glasgow Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1979.
- Yücedoğru, Tefvik. “Mukallidin İmanı”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005), 19-40.